

Мр ДРАГАН СУВОТИЋ

**ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И
СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910.**

I

Након Трећег конгреса Радничког савеза Србије 1905. године,¹ приметна су била настојања у радничком покрету Србије (под овим називом треба подразумевати јединство социјалдемократског и синдикалног покрета) да, уместо општих радничких друштава,² што пре буду створене модерне синдикалне и политичке организације. Односно, доношењем Правила Главног радничког савеза — у циљу да „уједињењем синдикалних савеза води класну борбу и штити класни интерес радничке класе у Србији, и да удруженом и једновременом акцијом свију синдиката потпомаже остварење економских радничких захтева“³ — најважнији задатак организоване радничке класе постао је — борба за јединство покрета.⁴

Оснивањем Синдикалног већа 1906. године, образовањем бројних синдикалних пододбора и месне организације ССДС, у Чачку су створени предуслови за јединство економске и политичке борбе радничке класе, нарочито у годинама све израженије еко-

номске кризе, условљене царинским ратом Србије и Аустро-Угарске од 1906. до 1911. године, али и бројним унутрашњим сукобима око увођења општег права гласа и заштитног радничког законодавства, који кулминирају доношењем Закона о радњама у Народној скупштини 1910. године.

Почетком јануара 1906. године у Чачку је основано повереништво металских радника и за председника изабран Владимир Миленковић, казанцијски радник.⁵ Већ 15. јануара пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника⁶ одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу.⁷ Овај савез обухватао је обућарске, папучарске, сарачке, ћурчијске, седларске, опанчарске и кожарске раднике, организоване у пододборе широм Србије, у циљу да „штити интересе својих чланова, и да им пружа материјалну и моралну помоћ“.⁸ У Чачку је имао десет чланова,⁹ које је на Главној годишњој скупштини, 26. фебруара 1906. године у Београду, представљао Мита Бироцки, обућарски радник из Београда.¹⁰

Повереништво Савеза металских радника¹¹ одржало је 11. марта збор радника, на коме је основан нов пододбор и изабрана управа,¹² а 2. априла металски радници Чачка упутили су Четвртом конгресу ССДС поздравни телеграм.¹³ На основу извештаја Главном радничком савезу о бројном стању Синдикалног савеза (покрета) у Чачку, до децембра 1906. године види се да је пододбор кожарско прерађивачких радника имао организованих 17 и неорганизованих 10 радника,¹⁴ а металских — организованих 28 и неорганизованих 30 радника.¹⁵ Највећи прираштај чланова пододбор Савеза металских радника имао је у другој половини ове године (од само шест у јуну; овај број је повећан чак на 36 металских радника у новембру), што је узроковано тиме да је овај савез водио чак седам тарифних покрета (у ужем значењу штрајкова), од којих су три освојена штрајком. Тако је тарифа казанцијских радника у Чачку, где је постојала само једна оваква радња,¹⁶ предвиђао: „Минимална награда 2 дин., празновање 1. маја, прековремени рад два пута скупљи, упошљавање само организованих, спорове са послодавцем расправљаће искључиво управа, регулисан рад у радионици, забрањено становање радника код послодавца“, док је тарифа браварских радника у Чачку још прецизнија: „Упошљавање само организованих радника, радни дан 10 и по сати дневно, минимална надница 1,20 дин., празновање 1. маја, спорове изравњава управа пододбора, рок тарифе годину дана“.¹⁷

Почетком новембра 1906. металски радници Чачка ступили су у штрајк захтевајући поштовање одредби потписане тарифе,¹⁸ а у децембру пододбор металских радника објавио је бојкот против Светозара Вељковића, казанције, и Живка Бурића, казанцијског радника, „зато што су вређали и нападали организоване раднике“.¹⁹ Савез абацијских радника (проникао из Савеза шивачких радника), основан 19(6). јула 1903. године,²⁰ односно његов синдикални пододбор у Чачку у јуну 1904. године, организовао је штрајк ради смањења радног времена и повећања надница. Већ 2. априла 1906. године основан је нови пододбор савеза абацијских радника, конституисана управа,²¹ и упућен поздравни телеграм и Четвртом конгресу Српске социјалдемократске странке у Београд.²² Као и ранијих година, и ове, 1906, када је започињао царински рат са Аустро — Угарском, а релативно заостала привреда Србије још није нашла повољнија тржишта за пласирање својих индустријских производа, у Чачку, као и другим крајевима Србије, владали су беспарица и незапосленост, нарочито за абацијске раднике, које су највише погодили индустријализација земље и пад цена на светском тржишту. Тако „Радничке новине“ крајем априла упозоравају абацијске раднике да „не долазе у Чачак због посла, јер овде влада велика беспарица“²³ а наредног месеца пододбор абацијских радника бојкотовао је Војимира Драгачевца, Драгомира Јовановића и Милоја Драгићевића, абацијске раднике, због вређања абацијских радника²⁴ — чланова Савеза „у који улазе сви радници и раднице, како они који стално раде абацијски занат тако и они који су га напустили, а радо би били ступили у Савез“.²⁵ Почетком августа, како јављају „Радничке новине“, пододбор Савеза абацијских радника изабрао је нову управу. За председника је изабран Станимир Бојовић, за секретара Милета Достанић, за благајника Тиосав Лазовић и за чланове — Радоје М. Јовановић и Андрија Оцокољић.²⁶

Опанчарски радници Чачка, организовани у Савез опанчарских радника Србије, почетком јула изабрали су нову управу,²⁷ а како јављају „Радничке новине“ 22. јула 1906. године „објавили су бојкот против Светозара Ђокића, опанчарског радника због грубог вређања организованих радника“.²⁸ Истог месеца, 30(17). јула 1906. године, на основу Правила Главног радничког савеза,²⁹ основано је Синдикално веће,³⁰ за чијег је председника изабран Радоје Јовановић, абацијски радник, а за секретара Драгутин Перић, столарски радник.³¹

У току 1906. године „Радничке новине“ често су извештавале о штрајковима радника који су градили пут кроз Овчарско-кабларску клисуру, недалеко од Чачка. Крајем јула радници су ступили у штрајк „за повећање надница и бољих хигијенских услова становања. После дванаест дана штрајка радници су потпуно успели у својим захтевима“.³² Преко 350 радника на изградњи тунела и бране за електричну централу организовало је штрајкачки одбор³³ и на делу показало, не само радничку солидарност, него и интернационално братство — из састава одбора уочава се да су га сачињавали радници различитих националности: Срби, Хрвати, Македонци, Црногорци и Италијани. Радници су од послодаваца захтевали да се исплате врше у новцу, а не у тантузима, да се обезбеде бољи услови становања, да радно време у тунелу траје само осам часова, да буду повећане наднице и обезбеђено бесплатно лечење радника, да се време проведено у штрајку исплати радницима, да ниједан радник не може бити отпуштен због учешћа у штрајку и да се 1. маја не ради. На изградњи пута кроз Овчарско — кабларску клисуру, због слабе техничке опремљености градилишта, за пет година погинуло је преко 50 радника, а велики број, углавном сезонаца, остао је неспособан за рад.³⁴ Тако је 6. октобра, на изградњи пута кроз клисуру, експлодирао цак са барутом и том приликом страдало је пет радника који су добили тешке опекотине.³⁵ Крајем 1906. године повереништво Савеза рударских радника³⁶ у Овчарско-кабларској клисури окупљало је само 19 радника,³⁷ што говори о експлоатацији и тешким радним условима рударских радника запослених на овом градилишту, изложеним жестоким притисцима општинских власти и послодаваца, који су, на све могуће начине, настојали да спрече њихово синдикално организовање и утицај месне организације ССДС из Чачка, која је помагала штрајкаче. Тако је „суд општине чачанске казнио са два дана затвора Милету Ђурчића, председник месне организације ССДС, зато што је наводно подстрекивао раднике у Овчару на штрајк.“³⁸ Синдикално организовање радничке класе у бројне пододборе и борба за боље животне и радне услове, који су карактерисали раднички покрет у Чачку и околини од оснивања Синдикалног већа до балканских ратова нису, за разлику од других крајева, засенили политичку борбу, активност месне организације Српске социјалдемократске партије. Напротив, јединство радничког покрета, синдикалног и социјалдемократског у Чачку и Србији, дошло је до пуног изражаја управо у 1906. години.³⁹

Почетком јануара 1906. године, поводом преране смрти Радована Драговића, радничког трибуна и зачетника социјалдемократског покрета у Србији, радници Чачка упутили су Главној управи ССДС телеграм, у коме су обећали „да ће се одужити неумрлом Драговићу само тада, када буду продужили борбу оданде где је он стао, стално корачајући пролетерском идеалу“.⁴⁰ На Четвртном конгресу ССДС, одржаном у Београду, од 2. до 4. априла 1906. године, на коме је расправљано о општем праву гласа и прослави Првог маја,⁴¹ чланство месне организације ССДС из Чачка, представљао је Јован Манојловић.⁴² Поводећи се за прогласом Управе ССДС и Главног радничког савеза, који „позива сав пролетаријат, сав угњетени обесправљени и експлоатисани народ да Првог маја напусти рад и ступи у наше редове“,⁴³ и радници Чачка прославили су свој пролетерски празник обуставом рада. Поворка од преко 200 радника кретала се главним улицама града узвикујући пароле: „Дола са експлоатацијом“, „Доле с лажним апостолима⁴⁴ и угњетачима радничким“, „Живели пролетери целог света“, „Живео Први мај“.⁴⁵ На Великој пијаци окупљеним радницима обратило се више говорника истичући значај прославе Првог маја⁴⁶ и руске револуције из 1905. године,⁴⁷ али и потребу веће организованости радничке класе.⁴⁸ Након митинга учесници прославе отишли су на излет у Лазовића парк.⁴⁹ Крајем јуна 1906. године за председника месне организације ССДС у Чачку поново је изабран Милета Турчић, обућарски радник. Почетком јула ССДС организовала је у целој земљи радничке зборове⁵⁰ за признавање општег права гласа. Тим поводом усвојена је и петиција, која је, пре него што је уручена Народној скупштини, послата у више градова Србије ради потписивања.⁵¹ Поводом ове петиције са збора у Чачку, 9. јула, упућен је Главном одбору ССДС у Београду телеграм: „Са збора и манифестација, придружени с вама пролетерима целе Србије, кличемо: живело опште право гласа, живела социјална демократија. Чачански радници“.⁵² Прихватање петиције којом се захтева опште право гласа разумљиво је из више разлога. Законски прописи о пореском цензусу, који су омогућавали гласачко право само онима који „уплаћују најмање 15 динара непосредне порезе на годину, рачунајући ту и стални државни прирез“,⁵³ већем броју радника у Чачку нису давали могућност остваривања гласачког права, најосновнијег права човека и грађанина у друштву заснованом на супротности рада и капитала. Разлоге неучествовања месне организације ССДС на предстојећим изборима, поред наведеног цен-

зуса, не треба тражити само у неким статутарним одредбама унутрашње организације и правилима рада Српске социјалдемократске партије (месне организације нису могле да учествују на општинским, среским, окружним и скупштинским изборима без одобрења Главне партијске управе),⁵⁴ већ и у слабости месне организације у Чачку да истакне кандидате и учествује у изборима. Ово се показало и 1907. године, када је, 26. новембра, обавестила Главну партијску управу да неће учествовати на изборима.⁵⁵

У другој половини 1906. године социјалдемократска организација у Чачку⁵⁶ организовала је (24. септембра) протестни збор,⁵⁷ на коме је говорио Ђорђе Стојановић, типографски радник. Повод је био распис министра унутрашњих послова против активности радничких синдиката и све бројнијих штрајкова.⁵⁸ Шест дана касније, у Пивари, радници су организовали другарско вече,⁵⁹ на коме је наступио раднички оркестар. Сличне радничке забаве организоване су и раније, а крајем године основано је Радничко културно-уметничко друштво „Абрашевић“ са хорском и уметничком групом.⁶⁰

Почетком јануара 1907. године месна организација ССДС у Чачку одржала је другу годишњу скупштину и изабрала нову управу, на челу које се нашао Стеван Филиповић, обућарски радник. Тог месеца и пододбори савеза опанчарских и абацијских радника изабрали су на годишњим скупштинама нове управе.⁶¹ Пододбор Савеза опанчарских радника у току 1907. године⁶² имао је свега 32 организована радника, што је мало имајући у виду да је у исто време пододбор у Шапцу имао 41, у Београду 70, а у Крагујевцу чак 72 организована радника.⁶³ Ако се посматра бројно стање организованих радника у пододборима Савеза опанчарских радника Србије са седиштем у Крагујевцу у светлу односа синдикалног пододбора у Чачку и месне организације ССДС, уочава се да се ова два облика класне борбе пролетаријата (економски и политички) узајамно допуњавају и чине јединство.⁶⁴

Крајем априла 1907. године пододбор Савеза опанчарских радника изабрао је нову управу,⁶⁵ а већи број опанчарских радника учествовао је у првомајским манифестацијама. Положај занатлијских радника, посебно еснафских, чији су еснафи крајем XIX века пропадали услед налета индустријске производње, нарочито се погоршао у првим годинама XX века. И поред тога што су опанчарски радници у Чачку још 1902. године успели да смање радно време на 14, од дотадашњих 16 и више часова дневно, ипак, у односу на друге налазили су се у незавидном положају.⁶⁶ Веома дуго

радно време (често и до 18 часова), са минималним надницама од 15 до 30 динара месечно, лоша храна и „бедни смештајни услови који дају послодавци“ често су доводили до тешких обољења радника. Корени су садржани у Еснафској уредби из 1847. године, чије су одредбе важиле и у првим годинама XX века.⁶⁷ У „Радничким новинама“, августа 1907. године констатовано је, и поред тога што постоји пододбор опанчарских радника да се, побољшање услова рада не осећа, јер „пододбор није показао ни мало енергије и одлучности да поведе опанчарске раднике у борбу за остварење својих права“,⁶⁸ мада је на четвртој годишњој скупштини Савеза опанчарских радника у Крагујевцу, 13. и 14. јануара 1908. године, закључено „да су пододбори београдски, чачански, и (орњо)милановачки најјачи“, и да су после шабачког имали највеће тешкоће да „издрже борбу како против послодаваца, тако и несвесних радника“.⁶⁹ У ништа бољем друштвено-економском положају нису били ни металски радници. И поред тога што организовано деловање Савеза металских радника траје још од септембра 1901. године,⁷⁰ радно време ковачких радника износило је 12 часова, браварских — 10 до 11 часова, а лимарских и преко 10 часова дневно.⁷¹ Наднице су износиле, на пример, за браваре од 1,20 до седам динара, за казанџијске од 0,80 до шест динара, за електричаре од 2,50 до седам динара, за механичаре од једног до седам динара, а најбоље су били плаћени дреери — од два до осам динара.⁷² У оваквим условима пододбор Савеза металских радника⁷³ почетком фебруара 1907. године одржао је годишњу скупштину,⁷⁴ а потом објавио бојкот Андрије Шипетића, казанџијског радника, „што није поштовао тарифу и што говори против организованих радника и организације“.⁷⁵ Почетком априла и лимарски радници Чачка поднели су послодавцима, ради потписивања, тарифу о висини наднице, а код оних који нису хтели да је потпишу — објавили су штрајк.⁷⁶

У току ове године у Чачку и другим местима Србије учествовали су раднички штрајкови, тарифни сукоби послодаваца и организованих радника, који су били делом подстакнути и штрајком радника у Фабрици шећера на Чукарици. Месна организација ССДС и Синдикално веће организовали су 10. марта 1907. године велики протестни збор⁷⁷ поводом штрајка радника у Фабрици шећера у Београду,⁷⁸ на коме је говорио истакнути трибун Таса Петковић. Збор је донео резолуцију којом се осуђује мешање београдске полиције⁷⁹ у борбу радника за остварење својих права⁸⁰ и врбовање

штрајкбрехера за рачун послодаваца, а осуђено је крвопролиће над радницима.⁸¹

И ове године радници су прославили Први мај — међународни празник рада. Преко 150 радника обуставило је рад. У преподневним часовима, испред просторија партијске организације, одржан је збор, на коме је Павле Петровић говорио о значају Првог маја, а затим су учесници прославе демонстрирали улицама града. Након краћег излета у ближу околину Чачка, на повратку одржан је збор на Великој пијаци, на коме је Божа Пантелић говорио о осмочасовном радном дану. Првомајска прослава завршена је испред партијских просторија, где се радницима обратио и Пера Стефановић.⁸²

На Петом конгресу ССДС одржаном од 10. до 12(23—25). јуна 1907. године у Београду, делегат чачанске партијске организације био је Милета Ђурчић, обућарски радник, који је учествовао и у дискусији.⁸³ На основу одлука Петог конгреса ССДС да се нови пројект „Закона о радњама одбија... а агитација ће се вршити путем зборова и конференција“,⁸⁴ Месна организација ССДС, почетком августа, организовала је збор на Великој пијаци,⁸⁵ коме је присуствовао велики број радника и заинтересованих ситних сопственика и занатлија. Након говора В. Осотјића, који је коментаришао сваки члан Закона и објаснио његове лоше стране за радничку класу, и Тасе Петковића, чији говор се односио на негативне стране Закона за ситне занатлије и сопственике, донета је резолуција од седам тачака, а од Народне скупштине је затражено да овај пројекат закона не прихвати.⁸⁶ Присутност радничке класе Чачка у активностима радничког покрета Србије, посебно након великог штрајка на Чукарици, постала је још очитија. Поводом одржавања збора 4.000 радника у октобру 1907. године у Београду (на коме је говорено о положају радничке класе и актуелној политичкој ситуацији у Србији),⁸⁷ радници Чачка, упутили су овом збору телеграм у коме су истицали: „Чачански организовани радници придружују се данашњем збору српских пролетера, с осећајући терет данашњег политичког стања и ропства кличу: Живели свесни радници! Живела Социјална демократија!“⁸⁸ Разлоге за тежак друштвено — економски положај радничке класе у Чачку, организоване у бројне пододборе, поред неспоразума са еснафским удружењима и општинским властима, који нису трпели организоване раднике, посебно чланове Социјалдемократске партије, треба тражити и у релативно касном оснивању појединих синдикалних

пододбора. Тако је тек у августу 1907. године у Чачку формиран пододбор Савеза грађевинских радника,⁸⁹ што је од велике важности с обзиром да је положај грађевинских радника био заиста неподношљив. Радно време трајало је и по 14 до 15 часова, уз ниске наднице. Послодавци су на све могуће начине настојали да извуку што већи профит (нередовно исплаћивање надница, довођење радника са стране, који нису чланови Савеза грађевинских радника, избегавање да се обезбеди осигурање радника у несрећним случајевима).

Након организовања у пододбор Савеза грађевинских радника, како су известиле „Радничке новине“ од 30. августа 1907. године, радници су успели да скрате радно време и повећају наднице.⁹⁰ Ипак услови рада и живљења⁹¹ запослених на изградњи пута и пруге у Овчарско-кабларској клисури нису побољшани, па је често долазило до несугласица са послодавцима и главним пројектантима.⁹² Пошто су сукоби потрајали све до краја године,⁹³ месна организација ССДС,⁹⁴ организовала је збор запослених на изградњи пруге кроз клисуру, на коме је присуствовало преко 100 радника, „који су једнодушно изразили спремност да организовано ступе у борбу за радничка права“.⁹⁵

II

Положај радничке класе у Чачку у 1908. години детерминисан је у великој мери политичким збивањима везаним за анексију Босне и Херцеговине, царинским ратом са двојном монархијом, који је у великој мери одредио привредни развој Србије (утицао на пропадање заната и структуру индустријских производа), али и штрајковима радника у руднику Вршка чука, политиком фузионаша, који су у Чачку имали јако упориште, сукобима радника и полиције око одредби Еснафске уредбе, због чега је у Чачак, крајем године, долазио и Димитрије Туцовић у име партијске управе и Радничког савеза Србије.

Новоосновани пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника,⁹⁶ од 12. јануара 1908. године, сваког уторка,⁹⁷ у кафани „Цар Лазар“, одржавао је конференције са предавањима, којима су, поред организованих,⁹⁸ могли да присуствују и неорганизовани радници.⁹⁹ На скупштини овог савеза, 17. и 18. фебруара, поред пододбора из Чачка, били су присутни и делегати из Крагујевца, Ниша и Ужи-

ца,¹⁰⁰ што указује на јачину овог месног синдикалног пододбора у ширим оквирима синдикалног покрета Србије.¹⁰¹

Сукоби између Обућарског еснафа, који се строго придржавао еснафских прописа, посебно оних који су регулисали положај калфи и шегрта, полагање мајсторских испита и упис у еснаф, и организованих радника у пододбору кожарско-прерађивачких радника,¹⁰² нарочито обућарског пододбора,¹⁰³ представљају важне међаше радничког покрета у Чачку у току 1908. године. Почетком марта, обућарски радници напустили су радњу Божа Поповића, иначе председника Обућарског еснафа, због тога што је „јавно нападао и вређао организоване раднике“,¹⁰⁴ а у августу пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника објавио је, преко „Радничких новина“ бојкот послодавца Николе Стефановића, због тога „што је одбио да потпише тарифу“.¹⁰⁵ Овај пододбор организовао је „нападни“ штрајк обућарских радника, објављен 29. маја 1908. године, са захтевом „признања синдикалне организације, смањења радног времена и повећања веома ниских надница“, који је успешно завршен, а тарифа је спроведена без борбе.¹⁰⁶ У ствари, Савез кожарско — прерађивачких радника,¹⁰⁷ преко пододбора у Чачку,¹⁰⁸ закључио је обућарску тарифу са послодавцима.¹⁰⁹ У „Радничким новинама“ често су објављивана упозорења пододбора Савеза кожарско — прерађивачких радника¹¹⁰ „да обућарски радници не долазе у Чачак због тражења посла, јер влада велика беспослица“¹¹¹ што је и разумљиво, с обзиром, да је надница радника ове струке износила свега четири динара за радно време од 18 часова дневно, а после балканских ратова смањена је и на 3,50 динара.¹¹² Због тога је управа пододбора Савеза кожарско — прерађивачких радника, изабрана септембра 1908. године,¹¹³ у наредној години,¹¹⁴ организовала чак три штрајка обућарских радника. Штрајкови су имали одбрамбени, организовани карактер. Започели су 15. и 26. маја, односно 18. августа 1909. године. У првом је било обухваћено пет радионица са укупно 17 радника, а у остале две радионице у штрајк је ступило шест до седам радника. Послодавци, одлучни у намери да не попусте пред захтевима радника да се радно време смањи за један час, а наднице повећају за 20 посто, ипак су попустили пред најбројнијим штрајкачким одбором, који је обухватио чак пет обућарских радњи, а завршен је крајем месеца (30. маја 1909. године) са потпуним успехом.¹¹⁵

Ове године у Чачку су радила 22 организована абацијска радника. Наредне, 1909. године: свега седам запослених у исто толико

абацијских радионица (док је пет неорганизованих радника било изван синдикалног пододбора),¹¹⁶ што је заиста мало, ако се има у виду, да је у исто време у Шапцу било чак 45 организованих радника, запослених у 80 радионица.¹¹⁷ Почетком 1908. године организовани абацијски радници на годишњој скупштини изабрали су нову управу,¹¹⁸ а 4. фебруара објављен је штрајк запослених код послодавца Станка Михаиловића. Штрајк је трајао 32 дана и завршен је потпуним успехом абација, јер су изборили радно време од пет сати изјутра до седам сати увече, са одмором за ручак, признавање празновања Првог маја као „празника рада“, а што је најважније, послодавац је био дужан да на посао прими све штрајкаче до 23. априла.¹¹⁹ Међутим, абацијски радници који нису били чланови овог пододбора у Чачку, преко страница „Радничких новина“ бојкотовали су у јуну, нарочито они у радионици браће Марковић „означени као радничке издајнице“.¹²⁰ Ово се поновило и почетком септембра. Само, тада су оптужени „због клевете организације и грубог понашања према шегр-тима“.¹²¹ Талас штрајкова абацијских радника, настављен је и у децембру 1908. године¹²² у радионици Аврама Ненадовића, пошто послодавац није прихватио предложени ценовник услуга пододбора Савеза абацијских радника.¹²³ И наредне, 1909. године, поред бројних штрајкова, бојкота неорганизованих радника и послодавца који нису поштовали одредбе већ уговорених тарифа, преко новина абацијски радници су умољавани да не долазе у Чачак „због беспарице и тарифног покрета“,¹²⁴ што говори о жестини привредне кризе која је потресала ионако ослабљену привреду Србије, посебно бројне еснафе.

И поред зачмалости у индустрији (као и у другим варошима у унутрашњости), у 1908. години „енергијом и издржљивошћу другова и Синдикалног већа на агитацији и обавештавању радника, успело се да Чачак стоји данас међу оним варошима у којима је најпунује организовано радништво“.¹²⁵ Наиме, поред постојећих пододбора опанчарских,¹²⁶ абацијских, металских,¹²⁷ кројачких,¹²⁸ столарских и кожарско — прерађивачких радника, Синдикално веће „ради живо и на стварању нових организација: берберских,¹²⁹ млинарско — пекарских, келнерских и рударских радника, као и на подизању услед дуге беспослице оронуте организације грађевинарских¹³⁰ радника“.¹³¹

Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку почетком марта 1908. године изабрао је нову управу¹³² и организовао штрајк

столарских радника са захтевом да се скрати радно време и повећају ниске наднице. Штрајк је трајао седам дана. У њему је „учествовало 13 радника са пуном, чврстом и јединственом вољом и солидарношћу“. „Завршетком овог штрајка био је потпун успех, скраћено је радно време, подигнуте су наднице“.¹³³ И поред тога што је штрајк завршен успешно, у септембру 1908. године Савез дрводељских радника поново је обавестио столарске раднике да не долазе у Чачак, „јер влада велика беспослица“¹³⁴ а наднице радника стално су снижаване, уз раст цена и пропадање (ситних) занатлија (са ниском акумулацијом). Ако се, зна да је надница занатлијских радника у то доба износила само 2,45 динара, и да су цене животних намирница биле високе (примера ради, у Чачку је те године килограм пасуља стајао 20 пара, меса 60, а хлеба 25 пара),¹³⁵ јасна је слика друштвено-економског положаја радничке класе, а добијају се и неопходни елементи за проучавање синдикалног и у ширем значењу радничког покрета у Чачку од оснивања Синдикалног већа 1906. до доношења Закона о радњама 1910. године.

Управо због тога, 13. јануара 1908. године чачанска партијска организација одржала је, у кафани „Занатлијска касина“, збор радника поводом поскупљења животних намирница. На збору су говорили Коста Новаковић¹³⁶ и Коста Тачев. Ова два истакнута трибуна радничког покрета указала су да су животне намирнице скупље за 20 до 30 посто, а наднице су остале на нивоу од пре четири до пет година. Они су нагласили да радници једино организованом борбом могу да побољшају услове живота и рада. Радници, окупљени на збору, донели су и резолуцију, у којој је истакнута потреба синдикалног организовања и класног просвећивања.¹³⁷ Поводом штрајка радника у руднику Вршка чука,¹³⁸ изражавајући солидарност са њима, радници у Чачку организовали су, 26. јануара, велики протестни збор, са кога су упутили телеграм следеће садржине: „Чачански радници, сакупљени на збору да протестују против полицијско — државног насиља према штрајкашима на Вршкој чуки, шаљу вам своје револуционарне поздраве и желе да вам истрајност буде крунисана победом. Председ. Милета Ђурчић и другови“.¹³⁹ Ученици Чачанске гимназије, „социјалистички гардисти“, како су себе често називали, „сакупили су 6,45 динара и послали, свесним друговима у Вршкој чуки“.¹⁴⁰ Они су били под утицајем својих професора, социјалистички оријентисаних, посебно познате Милеве Лазовић.

Синдикално веће, одржало је 21. фебруара, у кафани „Танаско Рајић“, редовну конференцију, након које су се сукобила, на улици, два неорганизована радника, што је општинским властима био повод за забрану одржавања радничких предавања и скупова.¹⁴¹ Поводом наредбе Општинског суда у Чачку о забрани радничких скупова, у којој се ишло толико далеко да је власницима локала изричито забрањивано издавање просторија за радничке манифестације, на Великој пијаци организован је протестни збор, на коме је Таса Петковић говорио о насиљу општинских власти над радничком класом, па је једногласно одлучено да се не сме прихватити одлука Општинског суда, јер је незаконита.¹⁴² Синдикално веће¹⁴³ имало је ове године седам синдикалних пододбора са 158 организованих радника,¹⁴⁴ а месна организација ССДС¹⁴⁵ — 59 чланова. Међу њима и три жене. Продавано је 150 примерака „Радничких новина“¹⁴⁶. У Чачку су организовани радници, чланови Српске социјал-демократске странке, сваког дана држали зборове и конференције, организовали бројна предавања и зборове. „Радничке новине“ су у марту 1908. године извештавале социјалистичку јавност Србије: „Наши другови у Чачку раде у покрету врло живо, живље можда него и у једном другом месту. Распоред је извршен овако: понедеоником конференције Пододбора кројачких радника и партијске организације; уторником: Пододбор кожарско — прерађивачких радника; средом: Пододбор дрводељских радника; четвртком: опште предавање; петком Пододбор металских радника; суботом пододбори абацијских, спанчарских и грађевинских радника; недељом: збор или општа конференција свих радника. А недељом увече Синдикално веће држи своје седнице“.¹⁴⁷ Почетком априла месна организација ССДС обавестила је, преко „Радничких новина“, да ће у току месеца одржавати по две конференције недељно у разним деловима града, на којима ће бити тумачен програм Социјалдемократске партије,¹⁴⁸ уочи одржавања Шестог конгреса Партије,¹⁴⁹ на коме је, захваљујући повратку Димитрија Туцовића из Берлина у Београд, успешно превладан утицај десне унутарпартијске опозиционе струје.¹⁵⁰ Партијску организацију Чачка на овом конгресу представљао је Војин Михаиловић, абацијски радник, иначе секретар месне организације.

Због догађаја везаних за анексију Босне и Херцеговине, у Србији је уочи првомајских празновања радништва забрањено одржавање јавних зборова на отвореном простору без претходне пријаве властима, због чега је Први мај 1908. године прослављен у просторијама кафане „Цар Лазар“, где су једно време и биле заједничке

просторије радничких организација у Чачку.¹⁵¹ Након тога, 15. јуна, на радничком збору, на Великој пијаци, коме је присуствовало преко 300 грађана, Таса Петковић, монополски чиновник, иначе истакнути социјалдемократ, говорио је о општем праву гласа, а Коста Новаковић о све израженијој појави милитаризма у српском грађанском друштву, нарочито у догађајима везаним за „Анексиону кризу“ и политику самостално — физионашке владе.¹⁵²

Стални сукоби радника са полицијом и веома строгим општинским властима достигли су врхунац 8. јула 1908. Наиме, полиција је искористила тучу у кафани двојице неорганизованих радника да казни затвором Крсту Николића, абаџијског радника, и Живана Жиловића, опанчарског радника; а са по два дана затвора кажњена је група организованих радника: Владислав Ђорђевић, абаџијски радник (у то време председник Синдикалног већа), Светолик Перовић, Ранислав Благојевић и Андрија Оцокољић, абаџијски радници и Михаило Филиповић, кројачки радник.¹⁵³

Синдикално веће и Партијска управа месне организације СС ДС организовали су на Великој пијаци, протестни збор радника „због гоњења и угушивања синдикалних и партијских организација од стране општинских и полицијских власти, као и наредби којима се забрањује кретање радника градом после 21 час“.¹⁵⁴ На збору су радницима говорили Милета Ђурчић, обућарски радник, Таса Петковић, чиновник, и Станимир Васић, опанчарски радник, а једногласно је констатовано да „не престају прогони организованих радника и ометање рада њихових организација којима се одузима слобода личности, збора и договора“.¹⁵⁵ Истакнута је потреба јачања партијских и синдикалних организација у овим данима терора и прогона радника“.¹⁵⁶ Упркос протестима радника, терор је настаљен и наредних месеци. Главни одбор Социјалдемократске странке и Главни раднички савез у Београду упутили су писмо министру унутрашњих дела тражећи заштиту радника: „Ми Вам, господине министре, благовремено стављамо до знања, да ће огорчене раднике, које је ординарним и незаконитостима изазвана, бити у најкраћем времену у крви угушено. Радници морају бранити бар она права што им данашњи закони дају, и наш изасланик који у Чачак путује помоћи ће им у томе“.¹⁵⁷ На седници Главне партијске управе, од 3 (16.) новембра пошто је прочитано писмо другова из Чачка о жестоком терору овдашњих власти над организованим радницима, одлучено је да Туцовић и Триша Кацлеровић отпутују у Чачак.¹⁵⁸ Туцовић је у Чачку боравио од 5. до 7 (18—20). новембра 1908. го-

дине и у више телеграма Главној партијској управи јављао је да полиција терорише раднике организоване у синдикалне пододборе и месну организацију ССДС; често их хапси, протерује из Чачка и захтева да се, као и трговачки помоћници у Београду 1903. године, „потписом и сликањем ставе у положај проститутки; данас чачанско начелство хоће да стави све раднике у Чачку у положај слугу и собарица. Радници су решени пре да буду сви похапшени и протерани, него стављени у ропски и унижавајући положај“.¹⁵⁹ Туцовић је у својим телеграмима критиковао терор Веса Милекића, фузионашког председника општине, над организованим радницима. Он је јављао да радник Станимир Васић штрајкује глађу,¹⁶⁰ и истицао: „У време оних незаконитих одредби општинског суда, кажњени су по лажној оптужби по два дана затвора: Николић, Жиловић, Ђорђевић, Перовић, Благојевић, Оцокољић, Филиповић. Пре неки дан општина држи у затвору, једног 10, другог 6 дана, Којића и Стражмајстора, организоване раднике, и прогона у Аустрију. Још лежи апс Станимир Васић кога такође чека прогонство. Полиција казнила по 10 дана организоване обућарске раднике: Јанковића, Обрадовића, Тачева, Јовића, Станојевића. Позивање и саслушања настављају се, нова се хапшења очекују. Идем да разгледам пресуде“.¹⁶¹ Туцовићеви телеграми¹⁶² речито сведоче атмосферу прогона организованих радника у Чачку. Нарочито дописна карта, упућена 7. новембра Драгиши Лапчевићу у Ниш: „Драги Драгиша, Ова два-три дана бавим се овде. Луђе општине и полиције нема. Синоћ је одржан веома велики збор“.¹⁶³

Два дана после Туцовићевог одласка, Синдикално веће организовало је, у хотелу „Лазовић“, велику забаву у корист агитационих циљева Главног радничког савеза.¹⁶⁴ На основу извештаја, поднесеног на седници ГПУ од 10 (23). новембра 1908. године, Туцовић је у Чачку „постигао велики успех“.¹⁶⁵ Сукоби радника и послодаваца настали су на основу правила о слугама и „преживеле Еснафске уредбе“, како пише Туцовић, „и то треба да припамте и остале власти у земљи, чији органи мисле да регулисавају односе између рада и капитала на основу правила о слугама и собарицама и одредаба преживеле Еснафске уредбе“.¹⁶⁶

На годишњој скупштини Синдикално веће у Чачку изабрало је 27 јануара 1909. године нову управу.¹⁶⁷ У току 1909. године деловале су у граду ове радничке синдикалне струковне организације: опанчарска (са 69 чланова), абаџијска (16), металска (30), кројачка (10),¹⁶⁸ кожарско — прерађивачка (22),¹⁶⁹ дрводељска (13),

млинарско-пекарска (42),¹⁷⁰ берберска два¹⁷¹ и терзијска¹⁷² (два члана).¹⁷³ Опанчарски радници, чланови најбројнијег синдикалног подбора, радили су дневно, као и абације, и по 14 часова, за просечну надницу од 1,60 динара. Слично је и са металским радницима; радили су по десет часова дневно, а просечна надница бравара била је 1,50 динара, казанџија 2,50, а млинарских радника два динара. Најлошије су стајали кројачки, пекарски, берберски и нарочито терзијски радници — са надницама до два динара и неограниченим радним временом (од зоре до вечери). Најбоље су, ипак, пролазили дрводељски радници: имали су радно време од 10 часова дневно, а наднице су износиле три динара!¹⁷⁴ У таквим условима, када криза погађа углавном најшире слојеве народа, занатлијске раднике који су са оно мало индустријских радника чинили радничку класу у Србији, бројни тарифни покрети, штрајкови, сукоби радника и власти представљали су одраз друштвених односа заснованих на експлоатацији и присвајању вишка вредности.

Крајем августа, после краћег прекида у раду, поново је обновљен пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку, чија је управа преко „Радничких новина“ упозорила раднике да не долазе у Чачак ради тражења посла, јер „влада велика беспарица“.¹⁷⁵ У децембру 1909. овај одбор,¹⁷⁶ објавио је бојкот столарске радионице Јована Новаковића, јер је „раскинуо међусобни уговор о тарифи и грубо вређао и малтретирао раднике“.¹⁷⁷ Почетком јуна и молерски радници у радионици Грује Лукића обуставили су рад због приморавања да раде прековремено без одговарајуће накнаде. После краћег времена послодавац је прихватио захтеве радника.¹⁷⁸ Већ крајем марта настала је беспарица и код опанчарских радника у више градова Србије, нарочито у Чачку, која је условила и низ штрајкова организованих радника.¹⁷⁹ У јуну су запослени у радионици Ђорђа Томића у Чачку ступили у штрајк, због тога што послодавац није хтео да прихвати радничку тарифу. После три дана штрајк је завршен потпуном победом радника: „Радно време је скраћено за два часа, укинут је рад на парче и заведена надница, призната радничка организација, а послодавац је обавезан да плати одштету радницима за три дана проведена у штрајку“.¹⁸⁰ Опанчарски радници у радионици Петронија Новаковића ступили су крајем децембра у штрајк, јер се послодавац грубо опходио према њима и „приморавао их да раде два сата дуже од предвиђеног радног времена“.¹⁸¹

Јединство синдикалног и социјалдемократског покрета потврђивано је и у 1909. години бројним акцијама.¹⁸² Тако је 11. јануара месна организација ССДС одржала годишњу скупштину у кафани „Цар Лазар“, усвојила извештај о раду и изабрала нову управу, на челу које се поново нашао Милета Ђурчић, обућарски радник,¹⁸³ а 1. марта одржана је „чланска конференција“.¹⁸⁴ Овог месеца у Чачку је одржан раднички збор, на коме је Драгиша Лапчевић¹⁸⁵ говорио о националној политици српске буржоазије.¹⁸⁶ Овај раднички збор полиција је окарактерисала „као проглашење републике“ и сутрадан је повела кривичну истрагу.¹⁸⁷ Месна организација ССДП имала је 1909/1910. године 84 члана, а у синдикатима је било учлањено 214 радника, што говори о јачини радничког покрета у Чачку и околини¹⁸⁸ уочи доношења Закона о радњама (1910. године).¹⁸⁹ Овако бројну и организовану радничку класу на Седмом конгресу ССДС¹⁹⁰ представљали су Влада Ђорђевић и Радомир Ивановић, абаџијски радници, а Милета Ђурчић, председник месне организације, обратио се говором делегатима конгреса.¹⁹¹

Након конгреса (одржаног у мају) 15. јуна месна организација ССДП одржала је у кафани „Цар Лазар“ редовну годишњу скупштину, на којој је за председника поново изабран Милета Ђурчић, познати раднички трибун овог краја.¹⁹² Синдикално веће,¹⁹³ да би помогло радницима на изградњи пруге у Овчарско — кабларској клисури, организовало је, 21. јуна 1909. године, протестни збор. И поред претњи отпуштањем са посла, збору је присуствовало 300 радника, који су радили на овом градилишту и по 12 часова дневно, уз највећу надницу од 12 гроша, без икакве здравствене заштите, у лошим смештајним условима, и са слабом исхраном. Више говорника указало је на тежак положај запослених радника. Збор је донео резолуцију којом се захтева скраћење радног времена на 10 часова (односно, у великим тунелима на 8 часова, а у мањим тунелима на свега шест часова), подизање на градилишту амбуланте за обавезан лекарски преглед радника на сваких 15 дана, побољшање квалитета исхране и смештаја радника.¹⁹⁴

Активности месне организације Социјалдемократске партије¹⁹⁵ настављене су и у другој половини 1909. године. Тако је 12. јула, у сали хотела „Лазовић“, одржан збор, на коме се расправљало „О политичкој ситуацији и раду „Велике Владе“, а истог дана увече, у сали хотела „Лазовић“, приређено је социјалистичко вече“.¹⁹⁶ Крајем новембра месна организација ССДС¹⁹⁷ и Синдикално веће у Чачку организовали су курс за описмењавање радника. По-

треба за оваквим обликом деловања радничке организације осећала се дуги низ година.¹⁹⁸ Курсом, уствари аналфабетским течајем, руководила је Милева Лазовић,¹⁹⁹ професор, а од 18 заинтересованих завршило га је 14 полазника. Истовремено је у Чачку радила „школа за агитаторе“,²⁰⁰ коју је водио Таса Петковић, монополски чиновник, близак сарадник и друг Милеве Лазовић. У школи је обрађиван програм Партије²⁰¹ — у циљу припремања радника за пропагирање социјалистичких идеја и јачања радничког покрета.²⁰²

III

Почетком јануара 1910. године „Радничке новине“ известиле су да је формиран пододбор Савеза месарских радника,²⁰² у који се одмах уписало девет чачанских радника. За председника је изабран Војислав Михаиловић, за секретара Милутин Лазовић, а за благајника Велимир Шипетић.²⁰³ У јануару ове године пододбор Савеза кожарско — прерађивачких радника, на својој годишњој скупштини, изабрао је управу,²⁰⁴ а обућарски радници,²⁰⁵ организовани у пододбор, од марта до половине августа били су у тарифном покрету,²⁰⁶ да би поново, 30. августа (12. септембра), ступили у штрајк захтевајући од послодавца да потпише нову тарифу.²⁰⁷ Након три дана, 2. септембра, штрајк је успешно завршен захваљујући јединству организованих радника: из десет обућарских радњи свих 23 радника ступило је у штрајк, којим је смањено радно време за један час, а надница повећана за 15 процената.²⁰⁸ И за млинарско — пекарске раднике²⁰⁹ у Чачку, у току 1910. године, владала је велика беспарица.²¹⁰

Почетком јуна, уочи ванредне скупштине на којој је изабрана нова управа,²¹¹ пододбор Савеза млинарско — пекарских радника објавио је бојкот против Владимира Ђорђевића, свог бившег секретара, „због проневере новца и покушаја цепања пододбора“.²¹² И браварски радници, организовани у пододбору Савеза металских радника,²¹³ били су крајем јуна у тарифном покрету.²¹⁴ Тарифа, поднета послодавцима на потписивање, предвиђала је скраћење радног времена на 10 часова, повећање минималне наднице од 1,20 на 1,60 динара, плаћање прековременог рада за 50 посто, при чему он не може трајати дуже од 20 часова, као и укидање рада на парче.²¹⁵ Након седам дана штрајка захтеви из тарифе су прихваћени од стране послодавца.²¹⁶ Пододбор Савеза дрводељских радника у Чачку,

како су известиле „Радничке новине“, почетком 1910. године²¹⁷ одржао је годишњу скупштину и изабрао управу,²¹⁸ а у мају објавио бојкот Воје Радосављевића, „због грубог поступања према радницима“.²¹⁹

У 26 опанчарских радионица, колико их је у Чачку постојало 1910. године, била су запослена 102 радника. Међу њима и 31 ученик. Радно време било је и по 14 часова за просечну надницу од једног динара. Кроз овај синдикални пододбор 1910. године прошло 74 радника, а отпало је из организације 14 опанчара, који су подлегли притисцима еснафа и послодавачких картела, који су нудили повољније услове за раднике изван синдикалног пододбора. Тако се крајем године у организацији задржало свега 59 опанчарских радника. Изван синдикалног пододбора била су „22 неорганизована радника који раде занат, и исто толико неорганизованих радника који су без посла“.²²⁰

Чести су били штрајкови и тарифни покрети, за време којих су радници из других градова умољавани да не долазе у Чачак.²²¹ Тако је 24. априла, односно 7. маја 1910. године у Чачку започео штрајк 52 опанчарска радника. Захтевали су: скраћење радног времена са 14 на 13 часова дневно, рад недељом да се плаћа по нагодби, а послодавци да примају на рад само организоване раднике. Након три дана, захваљујући одлучности штрајкача, штрајк је успео, јер су остварени захтеви радника.²²² Управа пододбора Савеза опанчарских радника²²³ — у условима велике беспарице, ниских надница, радних услова који су се стално погоршавали (јер су послодавци, на све могуће начине, и поред прихваћене тарифе, настојали да извуку што више вредности од оствареног прихода радионица) — поново је 28. октобра организовала штрајк, не обавештавајући на време управу Савеза опанчарских радника, због чега су настали неспоразуми углавном финансијске природе. Наиме, у штрајку, који је трајао 90 дана, учествовало је 75 радника из 16 опанчарских радионица. Главна управа Савеза опанчарских радника, по одредбама статута, била је дужна и финансијски да помаже организоване раднике. Међутим, пододбор у Чачку, како се истиче у извештају на Седмој скупштини Савеза опанчарских радника Србије, одржаној у Крагујевцу 1911. године, „у време када су пламтели наши штрајкови на све стране, доноси резолуцију да се регулишу односи у радионици, не обавештавајући Савез о намераваном штрајку. Дужност пододбора је била да процени ситуацију у којој је био у то време Савез, па да не тражи никакве побољшице у

време битке на све стране“.²²⁴ На основу правила усвојених на оснивачкој скупштини 1904. године, пододбор је из савезове касе добровољних прилога добио 1.766 динара, као надокнаду штрајкачима за изгубљене наднице за време док су били у штрајку.²²⁵

На овај начин Савез опанчарских радника Србије, иако се налазио у тешкој финансијској ситуацији (у исто време вођени су штрајкови и у Јагодини, Крушевцу, Трстенику, Краљеву, Лозници), помогао је опанчарске раднике, који су после три месеца, на захтев Главне управе, ипак прекинули штрајк, у време када су због „беспарице и мртве сезоне остали без посла“.²²⁶ Неспоразуме месног пододбора и Главне управе Савеза опанчарских радника о томе да ли прекинути или даље водити штрајк, треба посматрати, између осталог, и у правилној оцени ситуације од стране Главне управе, која је истицала да у Чачак пристиже све више радника са стране, жељних посла и зараде, а финансијска ситуација синдикалног савеза не омогућава трајнију подршку штрајкачима.²²⁷ Ипак, и поред жестоких притисака општинских власти и послодаваца, и тешке финансијске ситуације Савеза опанчарских радника Србије, штрајк је завршен, 10. фебруара (28. јануара) 1911. године, обостраним преговорима радника и послодаваца, чији картел је разбијен, као и првобитна намера да повећају радно време за један час, да натерају раднике да раде на парче, уместо за надницу, и да се одрекну радничке организације.²²⁸

Синдикално веће²²⁹ у Чачку имало је ове године седам пододбора са 166 организованих и 54 неорганизована радника.²³⁰ Највише неорганизованих радника било је у млинарско — пекарском пододбору — због неслоге чланова управе, изазване присвајањем новца од стране секретара пододбора. Пододбор месарских радника, одмах након оснивања, расформиран се, углавном због неактивности чланова.²³¹ Пододбори металских радника, са 35 организованих и свега девет неорганизованих чланова, и опанчарских радника, са 72 организована и 12 неорганизованих радника, били су најбројнији и најактивнији у 1910. години.²³²

Радници Чачка половином марта упутили су великом радничком збору у Београду,²³³ сазваном поводом агитације за опште право гласа,²³⁴ више поздравних телеграма,²³⁵ у којима су истицали класну солидарност са радницима Србије. Као и ранијих година, свечано је прослављен Први мај — празник рада. У прослави је учествовало преко 300 радника, којима су се придружили сељаци

из Атенице.²³⁶ Поворка учесника прославе демонстрирала је улицама града, а потом је одржан збор, на коме су говорили Ђорђе Протић (о значају Првог маја), Стеван Топаловић (о заштитном радничком законодавству), Лука Бојановић (о осмочасовном радном дану), Коста Новаковић (о федерацији слободних балканских народа)²³⁷ и Таса Петковић (о општем праву гласа).²³⁸ Овом збору присуствовало је око 600 радника и заинтересованих грађана, а поподне, у парку поред Мораве, одржано је радничко весеље. Том приликом Таса Петковић говорио је о религији и социјалдемократији,²³⁹ а Милева Лазовић о женском питању.²⁴⁰ Партијска управа²⁴¹ и Синдикално веће су са овог збора окупљених радника послали поздравни телеграм друговима у Београду: „Громко протествујемо против неправди и пљачке које се врше над радничком класом, придружујемо се вама и пролетаријату целог света узвицима: Доле са капиталистичким друштвом, живела федерација балканских, слободних народа“.²⁴² Почетком маја, на великом збору, 200 радника протествовало је против доношења предложеног Закона о радњама,²⁴³ захтевало енергичну акцију за доношење повољнијег закона за раднике²⁴⁴ и упутило, 2. маја, великом јавном збору београдских радника, поводом доношења Закона о радњама, поздравни телеграм: „Поздрављамо почетак борбе за заштиту и јавно осигурање радника. Напред, заједно с вама су радници целе Србије. Доле с државним таторисањем, доле с пљачкањем радничких надница. — Партијска Управа, Синдикално веће“.²⁴⁵

Крајем маја социјалистичка организација у Чачку изабрала је Милету Ђурчића, Владу Ђорђевића, Косту Новаковића и Радомира Ивановића за делегате²⁴⁶ на Осмом конгресу Социјалдемократске партије Србије, заказаног за јун 1910. године у Београду.²⁴⁷

Месна организација Социјалдемократске партије у Чачку²⁴⁸ имала је 1909/1910. године укупно 86 чланова (међу њима и 10 жена социјалдемократкиња), што је велики напредак у раду организације, с обзиром, да се у последње две године број чланова кретао од 53 до 84 радника, (али и интелектуалца, јер је по статуту Партије Главна партијска управа одлучивала о пријему заинтересованих интелектуалаца, што је вероватно био случај са Костом Новаковићем, који је, још 1909. године, апсолвирао на Филозофском факултету у Београду, Милевом Лазовић, професором гимназије, учитељима члановима Клуба учитеља социјалдемократа Србије, који су деловали у Чачку, посебно у „Абрашевићу“).²⁴⁹

Делатност Радничког културно — уметничког друштва „Абрашевић“ није се ограничавала само на првомајске прославе и уобичајене радничке забаве у новембру сваке године. Организоване су и позоришне представе за радништво, ширена је посебна културна активност међу припадницима потлачене класе, експлоатисане и друштвено подређене, што је знатно утицало на друштвену еманципацију најширих слојева народа. Тако је крајем јула 1910. године, у башти хотела „Лазовић“, изведен позоришни комад „Борба“. Уз учешће позоришне секције домаћег „Абрашевића“, главну улогу у овом позоришном комаду социјалне садржине тумачио је Петар Христинић, члан Народног позоришта из Београда.²⁵⁰

Крајем године одржани су раднички зборови у Београду против реакционарног радикаског режима, а за опште право гласа и слободу штампе.²⁵¹ Још 8(21). децембра Главна партијска управа обратила се месним организацијама ССДП, да уочи 12(25). децембра, када буде предавана Петиција за опште право гласа у Народној скупштини, „организују групе, појединци и пододбори да упуте телеграме Главној партијској управи још у суботу, у којима ће се придружити протесту нашем и подићи свој протест. Те бисмо телеграме читали пред Народном Скупштином пред којом ћемо се дуже задржати“.²⁵² На основу тога, више радника, углавном виђењих партијских активиста,²⁵³ али и синдикалних пододбора, међу којима и онај из Чачка,²⁵⁴ упутили су поздравне телеграме захтевајући увођење општег права гласа²⁵⁵ и слободу штампе.²⁵⁶

Изгласавањем Закона о радњама 1910. године по први пут, како пише Драгиша Лапчевић 1922. године, у студији „Историја социјализма у Србији“,²⁵⁷ у нашем законодавству се радницима признаје и обезбеђује право коалиције и штрајка, ограничава радни дан на десет сати за одрасле, забрањује трук — систем, нарочито заштићују деца и жене, заводи се недељни одмор, зајемчава отказ, прописује фабричка хигијена...“, што је за привредне прилике, нарочито за друштвено — економски положај радничке класе, било од великог значаја. Нарочито установљење Радничке коморе, чиме се у организациони модел радничких организација, посебно синдикалних, уводи нова институција (законским одредбама предвиђено је и оснивање суда добрих људи и берзе рада), све у циљу остваривања обавезног осигурања радника.

Након доношења Закона о радњама, уочи балканских ратова, сукоби радничких, синдикалних организација и послодаваца у

Чачку (намерно избегавамо употребу категорија „буржоазија“, „експлоататора“, јер се ради о занатским радњама, а не индустријским објектима) углавном настају услед неспровођења законских одредби о заштитном радничком законодавству.

IV

Период од 1906. до 1910. године представља прекретницу у синдикалном и политичком деловању радника у Чачку. Укључујући и историјска збивања у таковском крају и Драгачеву, он представља садржајну целину о постанку и развоју радничке класе, не само овог краја, већ и шире, у Србији. Иако смо се у овом раду ограничавали само на Чачак, ипак смо настојали да поједина збивања у макроплану, такозваној „локалној историографији“, својеврсној „*historiarerum gestarum*“, сагледамо и у неким ширим збивањима у радничком покрету Србије; на пример: опште право гласа, борба око заштитног радничког законодавства, раднички штрајкови у Фабрици шећера на Чукарици 1907. године и у руднику Вршка чука, али и у идејним струјањима у социјалдемократском покрету, везаним за јединство економске и политичке борбе, партије и синдиката.

Такође смо, за разлику од неких других средина у доба о коме пишемо, били суочени и са особеностима у радничком покрету Чачка. На пример: неучествовање месне организације Социјалдемократске партије у општинским изборима, што је делимично било условљено релативно развијеном грађанском класом и, наравно, политичким партијама, чији су представници у општинској власти, али и еснафским удружењима, у корену, гушили радничке акције, посебно активност социјалдемократа. Отуда у овом крају развијеност синдикалних пододбора и често избијање штрајкова, посебно обућарских, опанчарских и грађевинских радника, што је условљено и привредном структуром Чачка од 1906. до 1910. године, у периоду упамћеном у историји српског народа по анексији Босне и Херцеговине, великом демократском, друштвеном, културном развоју, али и по прогонима радничке класе, организација и удружења. Отуда и произилази научни значај изучавања друштвених и економских услова у којима делује радничка класа Чачка, као део радничког покрета Србије, у првој деценији XX века.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Трећи конгрес Главног радничког савеза одржан је 19. и 20. јуна (6. и 7. јула) у Крагујевцу, а дан пре тога одржан је Трећи конгрес социјалдемократске странке. (Миленко Топаловић, „Хронологија радничког покрета у Србији“, књига I, Београд, 1964, стр. 91).
2. Чачанско радничко друштво престало је да ради 1905. године мада управа није извршила ликвидацију. („Извештај Управе Главног радничког савеза о њеном раду од 20. марта 1904. године од 5. јуна 1905. године III Конгресу Радничког савеза“, „Радничке новине“, бр. 3 и 4, Београд, 7. и 10. јануар 1906).
3. „Радничке новине“, бр. 15, 12. октобар 1905.
4. У „Резолуцији о јединству радничког покрета“, донесеној на Трећем конгресу Радничког савеза Србије у Крагујевцу, истиче се да је за успех радничке класе потребно јединство борбе. („Радничке новине“, бр. 101, 7. децембар 1905).
5. „Радничке новине“, бр. 4, 10. јануар 1906.
6. Савез кожарско-прерађивачких радника Србије основан је 19. августа 1903. године.
7. У нову управу изабрани су: председник Милош Радовановић, благајник Мирко Јовановић, секретар Ђорђе Петровић, а надзорници: Стеван Милошевић и Мита Свиларевић. За делегата на Главној годишњој скупштини изабран је Мита Бироцки, обућарски радник из Београда. („Радничке новине“, бр. 17, 9. фебруар 1906).
8. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, том 1, књига 4, Београд, 1964, година, стр. 91; „Правила савеза кожарско — прерађивачких радника“, члан 3.
9. „Радничке новине“, бр. 29, 9. март 1906.
10. „Радничке новине“, бр. 17, 9. фебруар 1906, бр. 29, 9. март 1904.
11. Синдикални пододбор Савеза металских радника основан 31. августа поново је основан 26 (13.) марта 1906. године, односно јануара исте године, на основу члана 14 „Правила Савеза металских радника Србије примљених на ванредној скупштини 30. маја 1904. године у Београду“, где је предвиђено да се „оснивају у унутрашњости, у местима где има више од 10 чланова — пододбори, а где је мање од 10 чланова — повереници“. (Из чланске књижице Савеза металских радника, Београд, 1904). У Чачку је основано повереништво металских радника.
12. У нову управу изабрани су: председник Владимир Милановић, секретар Јерсемија Ђирковић, благајник Властимир Ђирковић а надзорници: Војислав Ерић и Љубомир Чолуновић. („Радничке новине“, бр. 35, 21. март 1906).
13. „Радничке новине“, бр. 44, од 11. априла 1906. године, донеле су садржај телеграма: „Придружујемо се вашем раду с узвиком: доле с трулом буржоазијом! Живела социјална револуција! Пододбор металских радника“.
14. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 28. новембра 1906. године скупштину и изабрао управу: председник Милета Ђурчић, секретар Милан Селаковић, и благајник Стеван Филиповић. За чланове Надзорног одбора: Милан Петаковић и Влајко Стефановић. („Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906).
15. „Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906.
16. Металски радници запослени у казанџијској радионици Светозара Вељковића у Чачку закључили су веома повољну тарифу са послодавцем: („Радничке новине“, бр. 105 од 31. августа 1906) док је пододбор Савеза металских радника закључио са послодавцем повољну тарифу коју су „Радничке новине“ објавиле у броју 114, од 21. септембра 1906.
17. „Радничке новине“, бр. 153, 31. децембар 1906.
18. „Радничке новине“, бр. 143, 25. новембар 1906. У „Извештају међународном синдикалном савезу за 1906. годину“ забележено је, између осталих и за штрајк металских радника да је био нападачког карактера, обухватио

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

25 радника, трајао 30 дана, при чему је изгубљено 750 радних дана, а завршен је безуспешно за радништво у Чачку. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 206).

19. „Радничке новине“, бр. 147, 31. децембар 1906.

20. „Радничке новине“, бр. 32, 17. јул 1903.

21. У нову управу су ушли тада истакнути раднички трибуни: председник Тиосав Лазовић, секретар Чеда Матијевић, благајник Божић Вогићевић. Надзорни одбор сачињавали су: Радомир Држић и Станоје Војовић. („Радничке новине“, бр. 45, 13. април 1906). Из извештаја о годишњем раду Савеза абацијских радника, поднесеном Трећој годишњој скупштини, 28. јануара 1907. године, види се да је пододбор абацијских радника у Чачку био један од десет основаних у целој Србији, који су бројали укупно 237 чланова. („Радничке новине“, бр. 23, 22. фебруар 1907). Из биланса Савеза абацијских радника од 1. јануара 1907. године до 1. јануара 1908. године види се да је од пододбора абацијских радника из Чачка уплаћено од уписа чланарине и редовног улога свега 44 динара („Радничке новине“, бр. 24, 23. фебруар 1908), а за наредних годину дана овај износ је знатно повећан — износио је 308,60 динара. („Радничке новине“, бр. 13, 29. јануар 1909).

22. „Радничке новине“, бр. 44, 11. април 1906.

23. „Радничке новине“, бр. 55, 6. мај 1906.

24. „Радничке новине“, бр. 60, 18. мај 1906. „Радничке новине“, у броју 75. од 22. јуна, известили су да се бојкотовани абацијски радник Војимир Драгачевац из Чачка, „јавно извинио организованим радницима за нанете увреде и изразио жељу да приђе организацији“. Управа одбора абацијских радника укинула је бојкот и Драгачевца примила у своју организацију. („Радничке новине“ бр. 75, 22. јун 1906.).

25. „Радничке новине“, бр. 32, Београд, 17. јул 1903. године: „Правила савеза абацијских радника“, члан 1.

26. „Радничке новине“, бр. 99, 17. септембар 1906. године, даље су известили да су у Надзорни одбор изабрани: Бранислав Станковић (за председника), а чланове: Рајко Молеровић и Драгољуб Марковић.

27. У нову управу изабрани су: председник Живко Икодиновић, потпредседник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић, Средоје Николић и Милосав Божовић као чланови. У Надзорни одбор: Стојан Смиљковић, Јеврем Јовановић и Младен Гајовић. („Радничке новине“, бр. 88, 22. јул 1906.). Из извештаја управе о раду Савеза опанчарских радника, поднесеном на Трећој годишњој скупштини 6. и 7. јануара 1907. године у Крагујевцу, сазнаје се да пододбор из Чачка, као и неколико других, није послао за последња четири месеца никакав извештај, па се није знало да ли ради. („Радничке новине“, бр. 7, 16. јануар 1907).

28. „Радничке новине“, бр. 88, 22. јун 1906.

29. „Правила Главног радничког савеза“, усвојена на Трећем конгресу Радничког савеза 1905. године у Крагујевцу, у члану 17, регулишу рад Синдикалних већа: „Ради решавања општих питања и свршавања заједничких послова савезне организације и сви пододбори у свима местима у унутрашњости установљавају заједничка синдикална већа (картеле), која сачињавају претседници и секретари свију савеза, пододбора и повереништва у једном месту и повереници Главног радничког савеза“. У члановима 18. и 19. регулисане су дужности и права из делокруга рада синдикалних већа. („Радничке новине“, бр. 85, 12. октобар 1905).

30. У саставу Синдикалног већа у Чачку, крајем новембра 1906. године били су пододбори: абацијских, опанчарских, металских, кожарско-прерађивачких и дрводељских радника, као и повереништва грађевинских и рударских радника, са укупно 146 организованих и 106 неорганизованих чланова. („Радничке новине“, бр. 145, 2. децембар 1906).

31. „Радничке новине“, бр. 98, 15. август 1906.

32. „Радничке новине“, бр. 96, 10. август 1906.

33. Штрајкачки одбор сачињавали су: Милан Николић, Адолф Зеблази, Даио Луиђи, Антон Микић, Јовица Поповић, Милан Рашић, Борислав Церо-

вић, Јаћим Димитријевић, Митар Цветановић, Димчо Величковић, Комбуа Мио, Никола Никетић и Матија Микула. („Радничке новине“, бр. 94, 95 и 96, од 5, 8. и 10. августа 1906).

34. „Радничке новине“, бр. 100, 19. августа 1906.

35. „Радничке новине“, бр. 124, 14. октобар 1906.

36. Савез рударских радника Србије основан је 1903, а поново је обновљен 2. јануара 1905. године (20. децембра 1904. године).

37. „Савез рударских радника од 1. јануара до 31. децембра 1906. године (за целу 1906. годину)“; „Радничке новине“, бр. 19, 13. фебруар 1907; „Синдикални покрет у Србији...“, том I, књ. 4, Београд, 1964. стр. 435.

38. „Радничке новине“, бр. 98, 15. август 1906; бр. 103, 26. август 1906. Ови притисци општинских власти нису омели месну организацију ССДС да организује, почетком јуна, прикупљање новчаног прилога од 8,50 динара као помоћи за београдске другове, који су затворени после напада српских комита на београдске раднике. („Радничке новине“, бр. 75, 22. јун 1906).

39. Овакав методолошки приступ нужен је код историјске макросинтезе, спознаје посебног у општем и обратно, јер изучавање локалних збивања без увида у шири друштвено-историјски контекст неминовно води свођењу локалне историографије на дотађану, а раднички покрет идеологизира, даје му нестварне димензије и своди га на „локалну историју“).

40. „Радничке новине“, бр. 3, 7. јануар 1906.

41. „Радничке новине“, бр. 43, 8. април 1906. „Записник са Четвртог конгреса ССДС“ објавиле су „Радничке новине“, у првомајском броју, 18. априла 1906. године.

42. „Радничке новине“, бр. 46, 15. април 1906.

43. „Синдикални покрет у Србији...“, стр. 234.

44. Социјалдемократи су у усвојеном програму партије предвиђали одвајање цркве и школе, а неспоразуми са црквеним властима често су настајали и поводом верских обреда. Београдска митрополија је 1905. године издала наредбу свештенству да се над умрлим социјалдемократима не врши опело. („Опозиција“, Београд, бр. 91, 1. април 1905). Наредне године социјалдемократски посланик Драгиша Лапчевић критиковао је у Народној скупштини предлог да се заклетва посланика обави пред свештеником. („Политика“, Београд, бр. 887, 3. јул 1906). Како су извештавале „Радничке новине“, 6. јануара 1907. године, у чачанској болници преминуо је организовани радник, пореклом Италијан. Радници су организовали сахрану (и то тако што је сандук био прекривен црвеним платном) без крста и свештеника. Спровоод је кроз град пратио хор „Абрашевића“, што је изазвало велико негодовање црквених кругова и интересовање грађанства. („Радничке новине“, бр. 16, 6. фебруар 1907). Крајем априла Еснаф абацијских радника у Чачку казнио је једног радника са 14 динара због тога што није хтео да носи еснафску заставу на црквеној прослави „врбице“. („Радничке новине“, бр. 57, 15. мај 1907).

45. Опширније о прославама Првог маја у Чачку и другим крајевима Србије у књизи Едиба Хасанагића „Први мај у Србији 1893—1914“, Београд, 1954. године.

46. Душан Поповић, истакнути социјалиста, писао је, први потписани чланак „Революционарни дан“ о значају Првог маја као међународног пролетерског празника. („Радничке новине“, 10. април 1906).

47. „Радничке новине“ су често доносиле написе о револуцији у Русији из пера тада истакнутих социјалиста и теоретичара Партије. Тако је, на пример, Д. Поповић, објавио чланак „Руска револуција“ у „Радничким новинама“ бр. 47, 18. април 1906. године.

48. Учесници мајске прославе упутили су поздравни телеграм друговима у Београду: „Другови, високо уздигните заставу за ослобођење целог човечанства. Испод црвене заставе кличемо: Живела социјална револуција! Живео Први мај! Две стотине мајских слављеника“. „Радничке новине“, бр. 50, 25. април 1906. и бр. 54, 4. мај 1906).

49. Исто.

50. „Радничке новине“, бр. 87, 20. јул 1906.

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

51. Исто. Петиција је послата свим месним организацијама до 2. августа (20. јула) 1906.

52. „Радничке новине“, бр. 84, 13. јул 1906.

53. „Закон о општинама“ („Српске новине“, бр. 136, 1903.) и „Закон о јавним зборовима и удружењима“ од 31. марта 1891. враћен Уставом од 5. јуна 1903. године, („Српске новине“, бр. 135, 1903), регулишу изборни поступак, мада греба имати у виду да је 27 (14.) јуна 1910. године донесен Закон о изменама и допунама наведених-тако да су од тада право бирања имали само грађани који су навршили 21 годину и који плаћају најмање 15 динара непосредне порезе на годину, рачунајући и стални државни прирез. („Српске новине“, Београд, бр. 143, 3. јул 1910).

54. „Историјски архив КПЈ“, том III, Београд, 1950, стр. 49—52.

55. ИРПС, СДП, бр. 65-а. Записник ГПУ, ССДП, бр. 505. Месна организација ССДС одржала је 11. новембра 1907. велики раднички збор у сали хотела „Лазовић“, који је био посвећен општинским изборима. („Радничке новине“, бр. 133, 8. новембар 1907).

56. Половином новембра месна организација одржала је састанак, на коме је извршена попуна нове управе: потпредседник Стеван Филиповић, обућарски радник, секретар Чедомир Цвијовић, абаџијски радник и члан Сава Стојановић, кројачки радник. За новог председника Надзорног одбора изабран је Радомир Ивановић, абаџијски радник. („Радничке новине“, бр. 143, 28. новембар 1906).

57. „Радничке новине“, бр. 121, 7. октобар 1906.

58. Министар унутрашњих дела, Стојан М. Протић, послао је 27 (14.) августа 1906. године распис свим полицијским властима П. бр. 17.066, којим се ограничава и онемогућава активност радничких организација. („За стацбину“, Београд, бр. 213, 16. август 1906).

59. „Абрашевић“ је одмах након оснивања, већ у фебруару 1906. године, одржао у Гучи, концерт за тамошње радништво. („Сећања учесника на развој радничког покрета у Чачку“, ИАЧ).

60. На оснивачкој скупштини изабрана је управа друштва: председник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Сава Сотјановић, кројачки радник, благајник Војин Михаиловић, абаџијски радник, архивар Јеремија Ђирковић. За чланове управе изабрани су: Живко Икодиновић, Милан Јовановић, опанчарски радник, Димитрије Томовић, Станимир Бојовић и Драгутин Перић, столарски радник. У Надзорни одбор: Чедомир Цвијовић, абаџијски радник, као председник, и за чланове: Владисав Јовановић, опанчарски радник, Петар Пешић, лимарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник, и Андреја Оцокољић. Хоровођа је био Александар Јанковић, учитељ, а једно време и Крста Тачев, учитељ, емигрант из Бугарске. („Радничке новине“, бр. 7, 16. јануар 1907).

61. Пододбор Савеза абаџијских радника изабрао је на овој скупштини и нову управу: председник Тијосав Лазовић, секретар Андрија Оцокољић, благајник Чедо Матијевић и чланови — Новица Коравић и Драгољуб Марковић. У Надзорни одбор изабрани су: Станимир Бојовић (за председника), Александар Гавриловић и Дамјан Трифуновић (за чланове), обојица абаџијски радници. („Радничке новине“, бр. 11, 25. јануар 1907), на годишњој скупштини пододбора Савеза опанчарских радника изабрана је нова управа: председник Владислав Јовановић, секретар Милан Јовановић, благајник Стојан Смиљанић и чланови — Милутин Томић и Петровије Лучић. За чланове Надзорног одбора: Стојан Стишовић, и Богосав Недовић. („Радничке новине“, бр. 13, 30. јануар 1907).

62. Из биланса Савеза опанчарских радника Србије, са седиштем у Крагујевцу, од 28. фебруара 1906. до 6. јануара 1907. године види се да је од пододбора у Чачку, по основу уписа и улога, ушлаћено 173,65 динара, што је после износа централе у Крагујевцу и пододбора из Београда и Горњег Милановца највећа сума у структури прихода за 1907. годину. („Радничке новине“, бр. 21, 17. фебруар 1907).

63. „Радник“, Крагујевац, бр. 5, 2. фебруар 1908.

64. У извештају о раду Савеза опанчарских радника у 1907. години истиче се: „Савез је и у овој години одржао најтежњу везу са Социјалистичком партијом. Тамо где је партију требало помагати гласовима и новцем, Савез, почев од централе па до свих пододбора, био је у првим редовима. У изборној борби, чланови Савеза били су савесни социјалистички, гласачи и ревносни агитатори“. („Радник“ Крагујевац, бр. 5, 2. фебруар 1908).

65. У нову управу изабрани су: председник Милан Јовановић, секретар Стојан Стишовић, благајник Љубомир Јовановић и чланови — Војин Луковић и Милан Јаковић. За чланове Надзорног одбора: Милисав Цупара и Ненад Николић. („Радничке новине“, бр. 51, 1. мај 1907). До измена у саставу овог синдикалног пододбора дошло је и почетком децембра. Тада су изабрани: председник Љубомир Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Тозиковић и чланови — Живан Николић и Владисав Јовановић. За чланове Надзорног одбора: Стојан Стишовић и Милан Цупара. („Радничке новине“, бр. 151, 17. децембар 1907).

66. Још 1905. године крагујевачки „Радник“ писао је да опанчарски радници спадају у категорију најексплоатисанијих радника. („Радник“, Крагујевац, бр. 4, 22. јануар 1905).

67. На збору пододбора опанчарских радника у Београду, у фебруару 1906. године, поводом калфенског писма „које не чини радника способним за рад, већ се издаје због користи мајсторских еснафа, јер на тај начин хоће да експлоатишу раднике, апелује се на све другове раднике у унутрашњости да калфеницу не показују и поведу живу борбу против свих врста експлоатације од стране послодаваца и њихових еснафа“. („Радничке новине“, бр. 25, 28. фебруар 1906).

68. „Радничке новине“, бр. 104, 4. септембар 1907.

69. „Радничке новине“, 24. јануар 1908.

70. Савез металских радника Србије основан је 26(13). септембра 1901. године, а пододбор у Чачку 16(3). августа 1904. Повереништво је поново основано 26(13). марта 1906. Иначе, Савез металских радника Србије поново је обновљен у октобру 1913. године. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, том 1, књ. 3, Београд, 1962, део: „Хронолошки преглед оснивања синдикалних пододбора у Србији до 1919 године“, стр. 80, 85, 104, 115).

71. „Радничке новине“, бр. 153, 25. децембар 1907.

72. Александар Николић, „Савез металских радника у Србији 1901—1913. године“, „Борба“, полумесечни спис социјалне демократије, књ. 7, Београд, 1. јануар 1914, стр. 430—438.

73. Пододбор Савеза металских радника из Чачка уплатио је 84,45 динара Савезу металских радника за период од 1. јануара до 1. децембра 1907. године на име уплата од редовног улога. („Радничке новине“, бр. 9, 19. јануар 1908).

74. У нову управу пододбора Савеза металских радника у Чачку изабрани су: председник Тодор Тодоровић, секретар Петар Томић и благајник Живојин Радовановић. За чланове Надзорног одбора: Илија Павловић и Медо Бузуровић. („Радничке новине“, бр. 21, 24. фебруар 1907).

75. „Радничке новине“, бр. 26, 1. март 1907.

76. У исто време објављен је бојкот над радником Михаилом Јовановићем, јер је постао штрајкбрехер. („Радничке новине“, бр. 42, 7. април 1907).

77. „Радничке новине“, бр. 33, 17. март 1907. Дан касније, 11(24) марта, на збору сазвatom од стране Главног радничког савеза, у сали „Коларца“, окупљеним радницима Димитрије Туцовић говорио је „О штрајку и радничкој погибији на Чукарици“. („Радничке новине“, 10. март 1907, „Велики раднички збор“).

78. На Чукарици 13(26). фебруара отпочели су штрајкови радника у Фабрици шећера, у Фабрици обуће и у Фабрици кожа, јер су послодавци погазили уговорену тарифу. (Миленко Топаловић, „Хронологија радничког покрета у Србији“, књига I, до 1919. године, Београд, 1964, стр. 120).

79. Годишњак града Београда, књ. XV, Београд, 1968, стр. 118.

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

80. Туцовић је уочи Четвртог конгреса ГРС објавио у „Радничким новинама“ (бр. 48, 21. април 1907) „Предлог резолуције о штрајковима“, у којој је писао: „Даље, конгрес сматра закључивање тарифних уговора као погодно средство за регулисање услова рада, али само тада када их закључују јаке радничке организације које су у стању закључене тарифе чувати и спроводити. Израда тарифа зависи од специјалних прилика дотичног заната, али највећу пажњу треба поклонити скраћењу радног времена и повећању надница. Тарифе не треба закључивати са дугим роком“.

81. На Чукарици, у Фабрици шећера, 1(14). марта 1907. године полиција је угушила штрајк крвопролићем: четири радника је убила, а три лакше ранила. (М. Топаловић, „Хронологија радничког покрета...“ стр. 120).

82. „Радничке новине“, бр. 53, 5. мај 1907.

83. „Радничке новине“, бр. 78, 5. јун 1907.

84. АИРПС, Записник Главне партијске управе, бр. 65-а стр. 436.

85. Након догађаја на Чукарици, у августу 1907. године влада је израдила пројекат новог Закона о радњама, пошто онај стари, из 1905. године није усвојен. Опширније о овоме: Д. Лапчевић, „Историја социјализма у Србији“, Београд, 1922, стр. 163—165.

86. „Радничке новине“, бр. 95, 14. август 1907.

87. „Политика“, Београд, бр. 1352, 22. октобар 1907.

88. Као потписници овог телеграма помињу се: Филиповић, Стојановић, Перић, Петковић, Цвијовић, Парадић, Грујићи, Јовановић, Цупара, Павловић, Јовановић, Николић, Ивановић, Кузмановић, Ђурчић, Јовановић, Стишовић, Топаловић, Лучић, Смиљанић, Манојловић, Луковић, Јовановић, Раденковић, Бојовић, Михајловић, Нешић, Селаковић, Ерић, Јовановић. („Радничке новине“, бр. 127, 25. октобар 1907).

89. У нову управу изабрани су: председник Новица Лучић, секретар Матија Велтурини и благајник Јордан Ристић, а за ревизоре Грујица Поповић и Бошко Вељковић. („Радничке новине“, 16. август 1907). Савез грађевинарских радника основан је 6. октобра 1901. године. („Грађевинар“, Београд, бр. 5, 4. март 1914).

90. „Радничке новине“, бр. 102, 30. август 1907.

91. Крајем августа у Чачку је формирано повереништво Савеза рударских радника. („Радничке новине“, бр. 105, 6. септембар 1907; М. Топаловић, „Хронологија...“, стр. 126).

92. „Радничке новине“, 30. октобра, известиле су да је главни инжењер на изградњи пута у Овчару, Винчи, „без икаквог разлога испребијао радника Тихомира Милића. Када се Тихомир пожалио полицијском комесару Стојану Томићу, овај га је најурко и припретио да ће га протерати“. „Испребијан Тихомир покушао је да тражи заштиту у надлежној општини у Рошцима. Међутим, полицијски комесар је послао жандарме који су ухватили Тихомира, шамарали га и стражарно протерали из Овчара“. („Радничке новине“, бр. 129, 30. октобар 1907).

93. О тешким условима рада, сукобима на градилишту и синдикалној борби радника до сада је доста писано. Тако Р. Трипковић у крајој монографији „На шинама“, посвећеној железничарима Чачка, објављеној 1983. године, наводи да су тешки услови рада били на свим пружним деоницама, „а посебно на деоници Чачак — Пожега, па је услед тога био велики број несрећа на раду“ (наведено дело, стр. 15—18). Потпунији архивски подаци везани за овај крај публиковани су у књизи Б. Перуничкића „Чачак и Горњи Милановац“, II, Чачак, 1969, стр. 729—739.

94. На годишњој скупштини месне организације ССДС, 17. јануара 1907. године, када је за председника изабран Стеван Филиповић, у нову управу ушли су: потпредседник Тодор Тодоровић, браварски радник, секретар Чедо Цвијовић, абацијски радник и благајник Војин Михаиловић, абацијски радник, а за чланове — Драгутин Перић, столарски радник и Владисав Ђорђевић, абацијски радник. У Надзорни одбор: Јован Петровић, обућарски радник, Милан Селаковић, обућарски радник, и Сава Стојановић, кројачки радник (као књижничар). („Радничке новине“, бр. 10, 23.

јануар 1907). Веома је занимљиво упоредити овај састав партијске управе са оном изабраном почетком децембра 1907. године. Сада је за председника изабран Милета Ђурчић, за потпредседника Влада Ђорђевић, за секретара Сава Стојановић, а за благајника Војислав Михаиловић. За ревизоре: Крста Тачев и Милан Селаковић. („Радничке новине“, бр. 150, 15. децембар 1907).

95. „Радничке новине“, бр. 5, 10. јануар 1908.

96. Још 26. децембра 1907. године пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Петаковић, секретар Коста Тачев и благајник Милан Селаковић, а за ревизоре — Влајко Стефановић и Обрад Стојковић. За делегата на скупштини савеза одређен је Милан Селаковић. („Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908).

97. Синдикална организација у Чачку зборове и манифестације одржавала је сваки дан, а уторком су то чинили организовани радници у пододбору Савеза кожарско-прерађивачких радника. („Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908).

98. У извештају Централне управе Савеза кожарско-прерађивачких радника за 1912/1913. годину истиче се да је „Савез основан 6. VI. 1903. године, и од дана свога оснивања па до данас са својом функцијом није престајао ни једног секунда“, а само 1906. године кроз организацију је прошло 1.314 радника, од којих је на крају године остало само 479 чланова. Чачак је 1906. године, на годишњој скупштини, 26. фебруара, био заступљен са 10 чланова пододбора док је, на пример, у исто време у Шапцу било 46 чланова, Ваљеву 34, Крагујевцу 24. („Радничке новине“, бр. 29, 9. март 1906).

99. „Радничке новине“, бр. 6, 12. јануар 1908.

100. „Радничке новине“, бр. 40, 1. април 1908.

101. „Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908.

102. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 20. јуна 1908. године своју редовну конференцију и изабрао нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Милорад Грујичић и благајник Милан Селаковић. За чланове Надзорног одбора: Обрад Стојановић и Влајко Стефановић. („Радничке новине“, бр. 78, 3. јул 1908).

103. Почетком новембра 1908. године пододбор обућарских радника у Чачку, на годишњој скупштини, изабрао је нову управу: председник Павле Мутавцић, секретар Милорад Грујичић, и благајник Пера Чакаревић. За чланове Надзорног одбора: Милан Патаковић и Милован Кнежевић. („Радничке новине“, бр. 136, 11. новембар 1908).

104. „Радничке новине“, бр. 34, 18. март 1908.

105. „Радничке новине“, бр. 97, 16. август 1908.

106. „Савез кожарско-прерађивачких радника Србије“ — Извештај за 1912—1913. годину, Београд.

107. У извештају са скупштине кожарско-прерађивачких радника од 18. јануара 1909. године истиче се: „На скупштини били су сви пододбори заступљени: ужички, крагујевачки, чачански, вишки и ваљевски“. („Радничке новине“, бр. 28, 5. март 1909).

108. „Радничке новине“ у броју 127, од 21. октобра 1908. године објавиле су саопштење Савеза кожарско-прерађивачких радника да се Жика Пејчић из Чачка бојкотије због проневере савезног новца.

109. „Радничке новине“, бр. 28, 5. март 1909.

110. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника у Чачку закључио је тарифу са папучарским послодавцима. Овом тарифом одређено је да радно време може најдуже да траје 11 часова, али и да се зарада повећа за пет одсто. („Радничке новине“, бр. 65, 31. мај 1908).

111. „Радничке новине“, бр. 114, 23. септембар 1908.

112. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1964, том 1, књ. 4, стр. 140, део „Таблица штрајкова за 10 година“.

113. У састав нове управе изабрани су: председник Обрад Стојановић, секретар Коста Тачев и благајник Жика Пајичић. У Надзорни одбор: Милан

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1908. ДО 1910. ГОДИНЕ

Петковић и Милован Кнежевић. („Радничке новине“, бр. 114, 23. септембар 1908).

114. Промене у саставима пододбора кожарско-прерађивачких радника биле су веома честе. И крајем јануара 1909. године, на редовној годишњој скупштини, анализиран је дотадашњи рад и изабрана управа у саставу: председник Милан Петковић, секретар Јован Петровић, благајник Милутин Обрадовић и чланови — Влајко Стефановић и Станимир Грковић. У Надзорни одбор: Коста Тачев и Војислав Јовић. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1909).

115. Почетком маја обућарски радници запослени код послодавца Арсенија Дукића ступили су у штрајк, јер послодавац није хтео да прихвати предложени тарифу радника. Зато је пододбор обавестио обућарске раднике Чачка да код овог послодавца не ступају на рад. („Радничке новине“, бр. 61, 26. мај 1909). У 1909. години, поред опанчарских и абацијских, често су штрајковали и обућарски радници: 26. маја у одбрамбеном штрајку, када је учествовало седам обућарских радника, који нису успели да остваре своје захтеве, и 18. августа, када шест радника такође није успело да успешно заврши штрајк. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 384—385).

116. „Радничке новине“, бр. 20, 16. фебруар 1910, „Са Скупштине Савеза абацијских радника“ од 30. јануара 1910. године.

117. Неорганизованих радника у Шапцу било је свега 30, уз 80 ученика на абацијском занату.

118. У нову управу изабрани су истакнути абацијски радници: председник Владислав Ђорђевић, секретар Андрија Оцокољић и благајник Ранислав Благојевић, а за контролоре: Светолик Петровић и Станимир Војовић. Председник пододбора, Владислав Ђорђевић, изабран је за делегата на годишњој скупштини Савеза. („Радничке новине“, бр. 7, 15. јануар 1908).

119. „Радничке новине“, бр. 39, 29. март 1908.

120. Поред власника абацијске радње, браће Марковића, бојкотовани су и радници: Божидар Милинковић, Драгољуб Добросављевић, Тодосије Ђукановић, Радивоје Брковић и Раденко Чекеревац. („Радничке новине“ бр. 68, 10. јун 1908).

121. „Радничке новине“, бр. 108, 9. септембар 1908.

122. „Радничке новине“, бр. 3, 6. јануар 1909. У извештају Управи Главног радничког савеза Петог синдикалног конгреса 1909. године, у табели штрајкова, вођених од 1. јануара 1907. до 31. децембра 1908. године, наводи се и штрајк абацијских радника у Чачку 1908. године. Био је одбрамбено-нападачког карактера. Трајао је 21 дан, са укупно 10 штрајкача, и завршен је успехом. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 298).

123. „Радничке новине“ бр. 149, 11. децембар 1908.

124. „Радничке новине“, бр. 129, 31. октобар 1909. Због беспарице умолени су и опанчарски радници да не долазе у Чачак — још у априлу 1908. године. („Радничке новине“, бр. 145, 12. април 1908). Најбројнији и најбоље организовани била су 32 организована радника, који су радили и по 14 часова дневно за бедну надницу од 1,20 до 1,40 динара. („Радничке новине“, бр. 17, 7. фебруар 1908). Они су у овој години, на име чланских улога, уплатили Савезу опанчарских радника у Крагујевцу 518,50 динара. („Радничке новине“, бр. 14, 31. јануар 1909).

125. „Радничке новине“, бр. 50, 26. април 1908.

126. На Четвртој годишњој скупштини Савеза опанчарских радника Србије, одржаној у Крагујевцу 13. и 14. јануара 1908. године, поред београдског и горњомилановачког, и пододбор чачански похваљен је „као најјачи, иако су после шабачког имали највеће тешкоће, да издрже борбу како против послодавца, тако и несавесних радника“. („Радничке новине“, бр. 11, 24. јануар 1908). Половином јануара пододбор Савеза опанчарских радника одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Јеврем Јовановић, секретар Стојан Смиљанић, благајник Радомир Плазинић и чланови: Живан Живановић и Милосав Цупара. („Радничке новине“, бр. 12, 26. јануар 1908).

127. Пододобр Савеза металских радника у Чачку, на својој годишњој скупштини, 20. јануара 1908. године, изабрао је нову управу: председник Медо Бузуровић, секретар Срећко Нешић, благајник Властимир Ђирковић и надзорници — Љубомир Лаловић и Лука Филиповић. („Радничке новине“, бр. 10, 22. јануар 1908. година). Ове године вођена је успешна борба за остваривање тарифних захтева, јер су услови рада били веома тешки. Радно време је често трајало и преко 18 часова, а минимална надница ковача износила је и до 0,75 динара. („Радничке новине“, бр. 11, 24. јануар 1909). Организовани металски радници половином јула обуставили су рад због тога што је послодавац Светислав Гогић „намерио да запосли једног неорганизованог радника.“ („Радничке новине“, бр. 72, 19. јули 1908). Бојкотовали су и Младена Константиновића, браварског радника, због тога што „шпијунира и клевета организационе раднике код послодавца“ („Радничке новине“, бр. 78, 3. јул 1908). и Александра Шипетића, казанџијског радника. Милана Отџановића и Михаила Јовановића, металске раднике, престали су да бојкотују „пошто су исправили своје грешке и вратили се у чланство организације.“ („Радничке новине“, бр. 81, 10. јул 1908).

128. Пододбор Савеза кројачких радника у Чачку, основан је 1. јануара 1908. године. („Извештај Централне управе Савеза кројачких радника-ца о раду у 1911. год., поднесен III редовном конгресу 13. фебруара 1912. год.“, део „Број чланова по месецима у 1910. години“; „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том 1, књига 3, стр. 300). Из „Биланса Савеза кројачких радника за 1907“ види се да је уствари реч о поверљивости („Радничке новине“, бр. 15, 2. фебруар 1908), које, на основу Правила Савеза кројачких радника Србије из 1904. године (посебан део о висини чланарине и унутрашњој организацији) не може да има више од 20 чланова. „Радничке новине“ (број 63, од 27. маја 1908.) јавиле су да је пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао редовну скупштину и изабрао нову управу: председник Милан Радовић, секретар Милан Павловић и благајник Крста Николић. Надзорни одбор: Милорад Јовановић и Ранко Грујичић.

129. У Чачку је крајем августа 1908. године основан пододбор Савеза берберских радника Србије и изабрана управа: председник Душан Аћимовић, секретар Никола Вожић и благајник Милан Поповић. За чланове Надзорног одбора: Властимир Станојевић и Михаило Младеновић. („Радничке новине“, бр. 109, 11. октобар 1908).

130. „Радничке новине“, бр. 50, 26. април 1908.

131. Синдикално веће је у фебруару 1908. године организовало конференцију, на којој се расправљало о тешком положају грађевинарских радника, а 23. фебруара пододбор Савеза грађевинарских радника одржао је збор и изабрао нову управу: председник Милаш Ровчанин, секретар Вукоман Павловић и благајник Станимир Ђерамилац, а ревизори — Милан Наумовић и Јордан Ристић.

132. Пододбор Савеза дрводељских радника одржао је у 1908. години, две изборне конференције. Почетком марта у нову управу су изабрани: председник Стево Топаловић, секретар Велимир Пештерац и благајник Живојин Милошевић, а у Надзорни одбор: Ђорђе Минић и Коста Савић. („Радничке новине“, бр. 31, 31. март 1908). Почетком новембра ова управа замењена је новом: председник Стеван Топаловић, секретар Живојин Милошевић и благајник Драгутин Лекић. Милован Станишић и Илија Пештерац изабрани су за чланове Контролне комисије. („Радничке новине“, бр. 124, 14. октобар 1908).

133. „Радничке новине“, бр. 29, 7. март 1909. „Штрајк је трајао од 26. II. 1908. године, до 1. марта 1908. и био је организованог, нападног карактера. Од укупно 21 запосленог радника, штрајку је пришло 13 штрајкача, који су успели да смање радно време за један час, повише надницу за 15 посто. За време овог штрајка, изгубљено је 78 надница, а штрајкачи су се издржавали својим средствима.“ („Извештај Савеза дрводељских радника у Србији за 1911. год“, Београд, 1912, табела: „Десетогодишњица тарифне борбе и штрајкова“). „Радничке новине“ су известиле 8. јула да је за 22. јул зака-

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

зана скупштина; објављен је и дневни ред, као и обавештење да је решен конфликт између радника и послодавца Вукомановића. („Радничке новине“, бр. 80, 8. јули 1908).

134. „Радничке новине“, 11. септембар 1908.

135. „Извештај управе Главног радничког савеза V Синдикалном конгресу сазваном за 29. март 1909. године у Београду“. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд, 1958, стр. 261).

136. Коста Новаковић рођен је у Чачку 3. јуна 1889, а нестао у Стаљиновим чисткама 1938. године. Још као студент се прикључио социјалдемократском покрету. Сарађивао је са Д. Туцовићем и Душаном Поповићем. За време првог светског рата био је секретар Радничке коморе у Паризу. На Оснивачком конгресу КПЈ изабран је за члана Извршног одбора Централног партијског већа. На изборима за Уставотворну скупштину, у новембру 1920. године изабран за комунистичког посланика. Присуствовао је Шестом конгресу Коминтерне, а у време дискусије о националном питању у КПЈ припадао партијској левици. Због брошуре „Македонија Македонцима! Земља земљорадницима“ осуђен је на пет година робије и убрзо побегао у СССР, где је и нестао 1937. године.

137. Збор је усвојио следећу резолуцију:

„1. Да радници свију грана приступе својим организацијама, кроз које ће организованом борбом једино моћи наднице повећати и радно време скратити. 2. Ставља се у дужност свим синдикалним пододборима да озбиљније схвате своју дужност на пољу организовања и класног просвећивања. 3. Да партијска организација живље развије свој рад, те да у што краћем времену учествује у општинским и скупштинским изборима, да би у општини могла приступити извођењу комуналног програма социјалне демократије“. („Радничке новине“, бр. 17, 7. фебруар 1908).

138. Због отпуштања 25 радника без отказаног рока и због кажњавања 60 радника са једном надницом, 300 радника Вршке чуке 17(4). јануара 1908. ступило је у штрајк.

139. „Радничке новине“, бр. 23, 21. фебруар 1908.

140. У телеграму 19 потписаних ученика — социјалиста поручило је рударима на Вршкој чуки: „Сакупљени новац, 6,45 динара шаљемо нашим свесним друговима — рударима на Вршкој чуки. Друговима желимо срећу и напредак. Да живе свесни другови! Доле с милитаризмом! Живео осмочасовни радни дан“. („Радничке новине“, бр. 23, 21. фебруар 1908).

141. „Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908.

142. „Радничке новине“ бр. 30, 8. март 1908.

143. Синдикално веће у Чачку је од маја своје седнице одржавало сваке недеље у 14 часова у кафани „Цар Лазар“. („Радничке новине“, бр. 53, 3. мај 1908).

144. „Извештај управе Главног радничког савеза V синдикалном конгресу“, Београд, 1909.

145. Чачанска партијска организација одржала је 20. јануара 1908. године у кафани „Цар Лазар“, годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Турчић, обућарски радник, секретар Војин Михаиловић, абацијски радник и благајник Владислав Ђорђевић, обућарски радник. У Надзорни одбор: Ђорђе Стојановић, штампарски радник, и Михаило Јовановић, мунџија, а за књижничара Крста Николић кројачки радник. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1908). Месна организација ССДС је од 1. априла до 1. децембра 1908. године уплатила у савезну касу 30,25 динара на име чланских улога и осталих прихода. („Радничке новине“ бр. 53, 7. мај 1908).

146. Управа „Радничких новина“ јавно је похвалила организоване раднике у Чачку, јер, поред њихових другова у Неготину и Ваљево, највише читају овај лист у Србији. („Радничке новине“, бр. 20, 14. фебруар 1908). Ипак, у броју од 17(30). јуна јасно се види да се у Чачку продаје само 100 примерака овог радничког листа.

147. „Радничке новине“, бр. 30, 8. март 1908.

148. „Радничке новине“, бр. 42, 5. април 1908.
149. Шести конгрес је одржан од 13. до 15(26—28) априла 1908. године у Београду.
150. На конгресу је усвојен пројекат Статута, којем је стремилa партијска управа. Донесена је резолуција о законском осигурању радника. Одбачени су предлози о учешћу у окружним изборима, као и предлози о ширењу активности партијских организација и на селу. („Радничке новине“, бр. 43, 22. април 1908).
151. „Сећања учесника радничког покрета у Чачку“, ИАЧ.
152. „Радничке новине“, бр. 73, 21. јун 1908. У броју 83 од 15. јула 1908. године, „Радничке новине“, у чланку „Први одговор“, писале су да је збор у Чачку „поводом фузионашко — самосталског споразума“, „одржан под отвореним небом и посећен са преко 300 лица. Резолуција је једногласно примљена“. Овај збор, одржан је на основу одлуке донесене на седници Главне партијске управе и Контролне комисије од 7(20). јуна 1908. године — да се у свим организацијама одрже протестни зборови поводом споразума буржоаских партија. У истом броју штампана је резолуција у интегралном тексту.
153. „Радничке новине“, бр. 98, 19. август 1908.
154. „Радничке новине“, бр. 100, 23. август 1908.
155. Д. Туцовић, тада истакнута личност радничког покрета Србије, у говору „Анексија Босне и Херцеговине и социјална демократија“, одржаном 28. септембра (11. октобра) 1908. године, на збору „на Булевару“, полемичући са буржоаским схватањем о суштини могућег српског ослобођења народа у Босни, који би се остварио оружаним путем, истакао је: „Је ли то слобода, у земљи у којој су наши радници по унутрашњости — они у Чачку, на пример, предани на милост и немилост кметовима и пандурима, који су тамо паше и који газе и уставе и законе?“ Слично, дакле, Светозару Марковићу: повезаност унутрашњих и спољашњих слобода (ослобођења) за развој нације у целини. („Радничке новине“, бр. 118, 30. септембар 1908, „Наш протест“).
156. „Радничке новине“, бр. 100, 23. август 1908.
157. „Радничке новине“, бр. 134, 6. новембар 1908. Након овог протестног писма министар је интервенисао да се прекине са незаконитим хапшењем радника: „Ако тамошњи општински суд заиста натерује раднике да се уписују по правилима о односу слугу и газда, онда настојте да се с тим престане, јер је та пракса противна закону и постојећим правилима“. (Министарство унутрашњих дела № 21815. „Радничке новине“, бр. 137, 13. новембар 1908). Документа о овом штрајку публикује и др Бранко Перуничкић у наведеној књизи архивске грађе Чачка и Горњег Милановца, с тим што наводи да се ради на штрајковима у 1903. години (стр. 595—596). Сматрамо да то није тачно, с обзиром да се Туцовић у то време налазио још на Великој школи, а текстови у „Радничким новинама“ и историјска документа у Архиву Србије указују на супротно.
158. АС, фонд СДП, бр. 65, стр. 796.
159. АС, фонд Вариа, 6. XI. 1908, бр. 1924, т. бр. 2.
160. АС, фонд Вариа, 6. XI. 1908, бр. 1924, т. бр. 3.
161. Преписи Туцовићевих телеграма, поред публиковања у наведеној књизи архивалија др Бранка Перуничкића из 1969. године, објављени су и у књизи Д. Туцовића „Сабрана дела“, књига бр. 9, Београд, 1981, стр. 803—815. Овај телеграм објављен је у „Радничким новинама“ 8. новембра 1908. под насловом „Узмите се на ум“.
162. Исто. Мисли се на изворе где се телеграми могу пронаћи.
163. Мисли се на дописну карту упућену Драгици Лапчевићу у Ниш 7. новембра 1908; Д. Туцовић „Сабрана дела“, Београд, 1975, стр. 315.
164. „Радничке новине“, бр. 135, 8. новембар 1908.
165. АС, фонд СДП, бр. 65-а, стр. 801—802.
166. „Радничке новине“, бр. 137, 13. новембар 1908.
167. „Радничке новине“, бр. 21, 17. фебруар 1909.

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

168. Почетком марта пододбор Савеза кројачких радника у Чачку одржао је своју редовну годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Крста Николић, секретар Милорад Јовановић и благајник Ранко Грујичић. За чланове контроле изабрани су Милан Павловић и Михаило Суботић. („Радничке новине“, бр. 37, 28. март 1909). Неколико месеци касније новине су јављале да се радници кројачке струке у Чачку стално налазе у штрајку што је значило да кројачи из других места не долазе у скорије време ради тражења посла. Након краће обуставе рада послодавци су, ипак, прихватили радничке захтеве изражене у тарифном правилнику. („Радничке новине“, бр. 120, 10. октобар 1909). Неки индикатори указују да се ради о повереништву кројачких радника у Чачку у августу 1909. године. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I, књига 3, стр. 195).

169. Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника одржао је 15. децембра 1909. године, своју годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове Надзорног одбора: Милош Радовановић и Милета Станојевић. („Радничке новине“, бр. 4, 9. јануар 1910). Већ у фебруару изабрана је нова управа. („Радничке новине“, 14. фебруар 1909).

170. Из биланса Савеза млинарско-пекарских радника иначе основаног још 26(13). августа 1909. године („Радничке новине“, бр. 42, 15. август 1903) за период од јануара до децембра 1908. године, види се да је пододбор у Чачку уплатио у савезову касу 10 динара („Радничке новине“, бр. 15, 3. фебруар 1909), а у наредној, 1909. години, чак 221,05 динара. („Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910). Овај пододбор био је један од најбољих у Србији. Имао је 39 чланова. Треба напоменути да се у овај синдикални пододбор по оснивању уписао 51 члан, а у току године из организације је отпало 12 млинарско-пекарских радника. О тачном датуму оснивања овог синдикалног пододбора постоје веома различити подаци. У књизи „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“ (Београд, 1967, књига пета, хронологија, стр. 189) пише: „Савез млинарско-пекарских радника основао је пододбор у Чачку и изабрао управу“. („Радничке новине“, бр. 56, 14. мај 1909). У ову управу изабрани су: председник Војислав Стојановић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Светолик Павловић и чланови — Божо Славковић и Милоје Ђосовић. За чланове Надзорног одбора: Драгутин Јеремић и Младен Петровић. У књизи „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“ (том. I, књига 3, Београд, 1962) пише да је пододбор млинарско-пекарских радника основан у априлу 1909. године (стр. 104), што је више вероватније имајући у виду да су „Радничке новине“ у броју 48, од 25. априла 1909. године, известиле да је „У Чачку основан пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и изабрана управа: председник Јован Богдановић, секретар Владимир Радонић и благајник Настас Сенковић.

171. Пододбор Савеза берберских радника престао је да ради у августу 1909. године („Радничке новине“, бр. 85, 13. август 1909), а у октобру 1909. године поново је основано повереништво („Радничке новине“, бр. 123, 17. октобар 1909).

172. Половином септембра 1909. године у Чачку је формирано повереништво Савеза терзијско-јорганџијско-памуклијанских радника. За повереника је изабран Радомир Илић. („Радничке новине“, бр. 114, 26. септембар 1909). На основу извештаја са скупштине Савеза, 7. јануара 1909. године, очито је да је пододбор у Чачку, у мају имао свега једног организованог радника, а у септембру — двојицу организованих радника. („Радничке новине“, бр. 22, 20. фебруар 1910).

173. „Радничке новине“, бр. 108, 12. септембар 1909. По „Извештају Главног радничког савеза, поднесеног VI Синдикалном конгресу о духовима 1911. године“ Синдикално веће у Чачку имало је осам пододбора са 170 чланова, што је после Крагујевца, Лесковца и Параћина, најбројније Синдикално веће. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 390). У набројане синдикалне пододборе треба уврстити и пододбор месарских радника, ос-

нован у другој половини децембра 1909. или у јануару 1910. године („Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910).

174. „Радничке новине“, бр. 108, 12. септембар 1909.

175. „Радничке новине“, бр. 140, 26. новембар 1909.

176. Пододбор Савеза дрводељских радника обновљен је у августу 1909. године („Радничке новине“, бр. 95, 13. август 1909). Крајем децембра одржао је своју годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Милован Станишић, секретар Живојин Милошевић и благајник Момир Ђуракић. За контролоре су изабрани: Стеван Топаловић и Драгослав Трпчевић. („Радничке новине“, бр. 2, 5. јануар 1910).

177. „Радничке новине“, бр. 152, 29. децембар 1909.

178. „Радничке новине“, бр. 71, 18. јун 1909.

179. Пододбор Савеза опанчарских радника изабрао је у фебруару нови Управни одбор на седници своје скупштине („Радник“, Крагујевац, 14. фебруар 1909). О овим штрајковима извештавале су „Радничке новине“ у бројевима: 42 (од 9. априла), 74, (од 25. јула) и 123 (од 17. октобра 1909).

180. „Радничке новине“, бр. 79, 7. јул 1909.

181. „Радничке новине“, бр. 152, 29. децембар 1909. Штрајк опанчарских радника, објављен 30. јуна 1909. године, имао је нападни, организован карактер, а овај други, што је трајао од 24. до 30. децембра, завршен је делимичним успехом. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1958, стр. 384—385).

182. Месна организација ССДС у Чачку уплатила је од 1. јануара до 1. априла 1909. године ГПУ у Београду 43,55 динара, а од 1. априла до 1. маја 73,80 динара на име партијске чланарине и осталих редовних и ванредних прихода. („Извештај управе ССДС о раду од 15. априла 1908. године до 17. маја 1909. године“, „Радничке новине“, бр. 53, 7. мај 1909).

183. За секретара изабран је Радомир Илић, за благајника Владислав Ђорђевић, а у Надзорни одбор: Радомир Ивановић и Саво Стојановић. („Радничке новине“, бр. 4, од 18. јануара, и бр. 8, од 17. фебруара 1909).

184. „Радничке новине“, бр. 25, 26. фебруар 1909. Чланска конференција одржана је и у априлу (на основу писања „Радничких новина“, бр. 42, 9. април 1909).

185. Драгиша Лапчевић (1864—1939), социјалист, политичар и публициста. Формирао се под утицајем Светозара Марковића и руских социјалиста XIX века. На Првом конгресу ССДС био један од два председника, а на Петом конгресу (1907. године), поново биран за председника. Од 1909. до 1914. године био је члан ГПУ, а у КПЈ вођа десне опозиције и као такав је искључен. Након тога постао је председник реформистичке Социјалистичке партије Југославије. При крају другог живота потпуно се посветио публицистичком раду објавивши више дела из историје радничког покрета у Србији.

186. Национална проблематика нарочито је била актуелна уочи Седмог конгреса странке, па отуда вероватно и ово предавање радницима Чачка. Иначе, реферат Душана Поповића, под називом „Колонијална политика и национално питање“, поднесен на конгресу, није никада штампан због сукоба са ставовима аустријских социјалдемократа „аустромарксиста“ о националном питању. Усвојена резолуција о националном питању на Седмом конгресу, доста објашњава овај сукоб, истина теоријске природе. Опширније у „Сабраним делима“ Душана Поповића, Београд, 1975. стр. 366.

187. „Радничке новине“, бр. 39, 2. април 1909.

188. Партијских чланова 1908/1909. године, било је 53, а синдикалних 185. У 1909/1910. години, овај број се знатно повећао: 84 члана у месној организацији ССДП и 214 чланова у синдикалним пододборима. Број претплатника „Радничких новина“ од 150, смањен је на само 20 („Извештај ГПУ Седмом конгресу ССДС, одржаног 6—8 односно 19—21. јуна 1910. године“, „Радничке новине“ бр. 66, 9. јун 1910).

189. О јачини класног, организованог, радничког покрета у Чачку сведочи и прослава Првог маја 1909. године. Поворка од преко 300 радника, жена и деце, са транспарентима, кретала се улицама града, а на Великој пијаци при-

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

дружило им се доста света, тако да је збору присуствовало преко 600 грађана. После подне већ уобичајени састанак код Бељинске чесме прошао је у песми и весељу окупљеног народа. („Радничке новине“, бр. 47, 23. април 1909.)

190. На овом конгресу Српска социјалдемократска странка променила је назив у Српска социјалдемократска партија (ССДП).

191. „Радничке новине“, бр. 35, 12. мај 1909.

192. За секретара је изабран Радомир Ивановић, за благајника Влада Ђорђевић, а за чланове — Ранислав Благојевић и Властимир Ђирковић. За чланове Контролне комисије: Крста Тачев, Станимир Бојовић и Сава Стојановић, а за књижничара Милева Лазовић. („Радничке новине“, бр. 75, 27. јун 1909).

193. Још 1. фебруара 1909. године радници су објавили стални бојкот Чедомира Матијевића, абаџије, због тога што је „лише пута био штрајкбрехер и у вице наврата покушао да прави расцеп међу социјалистичким организацијама“. („Радничке новине“, бр. 26, 28. фебруар 1909).

194. „Радничке новине“, бр. 75 и 77, 27. јун и 2. јул 1909.

195. У септембру Месна организација ССДП у Чачку одржала је конференцију, на којој је конституисана управа: председник Милан Селаковић, секретар Радомир Ивановић и благајник Владислав Ђорђевић. За чланове управе изабрани су: Ранислав Благојевић и Властимир Ђирковић, а контроле: Крста Тачев, Сава Стојановић и Станимир Бојовић. („Радничке новине“, бр. 143, 24. септембар 1909).

196. „Радничке новине“, бр. 80, 9. јул 1909. Месна организација ССДП, одржала је у сали хотела „Лазовић“ 20. децембра 1909. године веома успешно вече уствари — концерт са игранком. („Радничке новине“ бр. 150, 19. децембар 1909. године.

197. Исто.

198. Тако се у „Скупштинском извештају Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, (издат у Крагујевцу, 1911. године) наводи да су у Чачку радила 52 опанчарска радника са села и седам из вароши. Међу њима — чак 18 неписмених.

199. Приликом оснивања ССДС, на иницијативу Радована Драговића, секретара странке, у Београду је почела да ради Прва социјалистичка радничка школа. Са краћим прекидом у 1905/1906. години, ове школе радиле су све до 1912. (Брана Вељановић, „Рад Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза на просвећивању и културном подизању радника у Србији до првог светског рата“, „Историјски гласник“, 1—2, 1958, стр. 47—48.

200. Од радничких социјалистичких школа у Србији од 1903. до 1908. године радиле су: социјалдемократски курс („Синдикална школа“) Радована Драговића, Социјалдемократски курс — „Агитаторска школа“, Радничко социјалистичка школа 1907—1908. године, и Стална партијска школа 1908—1912. године. Радничке социјалистичке школе постојале су и у унутрашњости: у Крагујевцу, у Шапцу, у Смедереву, у Ужиду, Брању... (Селма Враго, „Радничке социјалистичке школе у Србији 1903—1914. године“, „Токови револуције“, Београд, 1967, стр. 363—396).

201. „Радничке новине“ бр. 144, 5. децембар 1909. О могућем програму курса који је водио Т. Петковић може се наслутити на основу програма осталих школа у другим градовима, који су често објављивани преко страница социјалистичке штампе. На основу једног таквог програма, објављеног у „Радничким новинама“ 23. септембра 1908. године, полазници су слушали предавања из економије, о развићу организма, утопијском и научном социјализму, синдикалном покрету, заштитном радничком законодавству и комуналној политици, а, имајући у виду списак превођених и објављених књига социјалдемократске садржине, добија се слика друштвено-политичке ситуације и идејних струјања међу радничком класом у Чачку, коју нису заобишла идојна струјања у радничком покрету Србије (бирхосиндикализам, реформизам...).

202. Савез месарских радника Србије, основан 19 (6.) фебруара 1905. године, поново је обновљен 27 (14.) децембра 1918. („Синдикални покрет у Србији...“ Београд, 1962, том. 1, књига 3, стр. 87).

203. „Радничке новине“, бр. 10, 23. јануар 1910. На Четвртој скупштини Савеза месарских радника Србије, одржаној 31. јануара 1910. године, истакнуто је: „На крају године, образован је нови пододбор у Чачку у који се уписало девет чланова“. („Радничке новине“ бр. 23, 23. фебруар 1910 — „Са Скупштине савеза месарских радника“).

204. У нову управу изабрани су: председник Здравко Видаковић, секретар Божидар Ђорђевић и благајник Марко Марковић. За чланове Надзорног одбора: Милош Радовановић и Милета Станојевић. („Радничке новине“, бр. 4, 9. јануар 1910).

205. У Чачку је основана Прва обућарска задруга, чији су оснивачи били: Милета Ђурчић, Петар Љубојевић, Мића Чакаревић и Спасоје Пенезић. Оснивачи су у задругу унели сав свој алат и инвентар. Задруга је отпочела рад без икаквог капитала, али је упорношћу радника и квалитетом рада успела да се одржи све до почетка другог светског рата. („Сећање учесника на развој радничког покрета у Чачку“, ИАЧ).

206. „Радничке новине“, бр. 102, 26. август 1910; бр. 36, 25. март 1910

207. „Радничке новине“ бр. 110, 14. септембар 1910.

208. „Савез кожарско-прерађивачких радника у Србији — Извештај за 1912—13 годину“, Београд, „Таблица штрајкова за 10 година“.

209. На оснивачкој скупштини, у кафани „Цар Лазар“, 3. јануара 1910. године, основан је пододбор Савеза млинарско-пекарских радника и изабрана нова управа: председник Вељко Костић, секретар Владимир Ђорђевић, благајник Владимир Радонић и чланови: Крста Јанковић и Петар Новаковић. Надзорни одбор: Вуле Пауновић, Милоје Ђосовић и Милован Ђуровић. („Радничке новине“, бр. 12, 2. јануара 1910). Занимљиво је да се у извештају Управног одбора Савеза млинарско-пекарских радника редовној годишњој скупштини одржаној 14. фебруара 1910. године истиче „да је у 1906. години ликвидирао пододбор у Чачку, 1. октобра“, а повереништво у Чачку, основано 1. априла 1908. године, „ликвидирано је одмах после неколико дана, оскудевајући у снагама које ће га одржавати“. Па ипак, 1909. године поново је основан пододбор у Чачку са 39 чланова.

210. „Радничке новине“, бр. 36, 25. март 1910.

211. У нову управу изабрани су: председник Вељко Костић, секретар Михаило Јовановић, благајник Радомир Стефановић, и чланови — Вуле Пауновић и Тадија Поповић. За чланове контроле: Паун Огњановић и Љубомир Аџић („Радничке новине“, бр. 72, 17. јуни 1910).

212. „Радничке новине“, бр. 68, 5. јун 1910.

213. Почетком јануара пододбор Савеза металских радника у Чачку одржао је годишњу скупштину и изабрао нову управу: председник Данило Гавриловић, секретар Мирко Стефановић, благајник Јеремија Ђирковић и чланови — Милан Петровић и Љубомир Чолаковић. За чланове Надзорног одбора: Сретен Нешић и Илија Павловић. („Радничке новине“, бр. 5, 12. јануар 1910).

214. „Радничке новине“, бр. 81, 8 јул 1910. Упозорени су радници да не долазе у Чачак због посла, „јер се браварски радници налазе у тарифном покрету“.

215. О штрајку браварских радника опширније је писано у годишњем извештају Савеза металских радника Србије. („Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I, књ. 3, стр. 737).

216. „Радничке новине“, бр. 84, 15. јул 1910; бр. 101, 24. август 1910.

217. „Радничке новине“, бр. 2, 5. јануар 1910.

218. Централа Савеза дрводељских радника објавила је преко „Радничких новина“, 20. фебруара 1910. године, да ће изасланик Савеза посетити више синдикалних пододбора, међу којима и онај у Чачку. Исто обавештење објављено је и у „Радничким новинама“, бр. 86, од 20. јула, где се истиче: „да ће делегати Савеза кренути у ова места (у списку се помиње и Чачак), ради организовања дрводељских радника“. У броју 102, од 26. августа, види се „да је у Чачку основан пододбор дрводељских радника“.

219. „Радничке новине“, бр. 58, 15. мај 1910.

ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ

220. „Скупштински извештај Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, Крагујевац, 1911.

221. „Радничке новине“, бр. 36, 25. март 1910. Осмог маја обавештени су радници да још увек не долазе у Чачак, јер су се овдашњи опанчари налазили пред тарифним питањем. („Радничке новине“, бр. 55, 8. мај 1910).

222. „Радничке новине“, бр. 58, 15. мај 1910.

223. У управу пододбора Савеза опанчарских радника изабрани су: председник Живан Жиловић, секретар Јездимир Ненадић, благајник Миливоје Топаловић и чланови — Остоја Кувекаловић, Јездимир Стипиновић и Јеврем Јовановић. За чланове Надзорног одбора: Владисав Јовановић и Максим Стајић. („Радничке новине“, бр. 69, 10. јун 1910).

224. „Синдикални покрет у Србији 1903—1919“, Београд, 1962, том I књига 3, стр. 406.

225. Исто, стр. 398. Прецизно се даје структура издатог новца за штрајкаче.

226. Исто, стр. 398.

227. „Скупштински извештај Савеза опанчарских радника за 1910. годину“, Крагујевац, 1911.

228. „Радничке новине“, бр. 132, 4. новембар 1910.

229. У јулу 1910. године Синдикално веће у Чачку, на редовној годишњој скупштини, изабрало је нову управу: председник Стеван Топаловић, секретар Данило Гавриловић, благајник Милан Живковић и чланови — Љубомир Душић, Вукоман Ђосић, Милован Станишић, Живан Жиловић, Јездимир Ненадић, Јован Петровић, Радомир Јанковић, Мијалко Благојевић, Крста Николић, Војислав Стојановић, Мијајило Јовановић, Љуба Стојановић, Милорад Равас и Љубомир Лазич. („Радничке новине“, бр. 91, 31. јул 1910).

230. У „Извештају Главног радничког савеза поднетом VI синдикалном конгресу о духовима 1911 године“, помиње се да је „Синдикално веће у Чачку, у 1910 години, имало осам пододбора са 200 организованих радника“. („Синдикални покрет у Србији...“, Београд 1958, стр. 390).

231. „Радничке новине“, бр. 88, 24. јул 1910.

232. Остали пододбори имали су следећи састав — кожарско-препраћивачки: 16 организованих и ниједног неорганизованог радника, дрводељски: 11 организованих и ниједног неорганизованог столарског радника, абаџијски: 12 организованих и четири неорганизована радника. („Радничке новине“, бр. 88, 24. јул 1910). Пододбор кројачких радника имао је 10 организованих и ниједног неорганизованог радника. Он је често преко „Радничких новина“ обавештавао раднике да, због беспослице, не долазе у Чачак ради тражења посла („Радничке новине“, бр. 61, 22. април 1910) и бојкотовао поједине кројачке раднике, нарочито неорганизоване; на пример, Драгутина Балтића „због грубог поступања и малтретирања радника“. („Радничке новине“ бр. 74, 22. јун 1910; бр. 128, 26. октобар 1910).

233. Велики јавни збор у Београду одржан је 21. марта (3. априла) 1910. године. Сазван је од стране ССДП и донео је резолуцију којом се захтева увођење општег, једнаког, непосредног, тајног, права гласа. („Радничке новине“, бр. 35, 23. март 1910, текстови: „Београдски митинг“ и „Борба за опште право гласа“). Примера ради, раније акције за опште право гласа нису биле успешне. Тек 9. децембра (27. новембра) 1907. године у Народној скупштини прочитана је посланица петиција за опште право гласа, коју је 8. децембра (26. новембра) поднела ССДС. („Политика“, Београд, бр. 1387, 27. новембар 1907). Од укупно 11.822 потписана грађанина, петицију је тада у Чачку потписало 569 људи („Радничке новине“, бр. 149, 29. новембар 1907).

234. Поводом општих избора у Србији у марту 1910. године, на којима је ССДП учествовала у седам градова и била оштећена (јер је укинут, уочи избора, пропорционални изборни систем), ГПУ упутила је месним организацијама циркуларно писмо са захтевом да „одрже у целој земљи зборове за опште изборе, на којима ће се извршити агитација за опште, једнако, тајно, непосредно, право гласа“. (АС, Збирка СДП, бр. 89).

235. Поздравне телеграме упутили су углавном истакнути синдикални активисти: „Доле са реакционарним законом. Живела слободна штампа! Селаковић“. У марту „Радничке новине“ у броју 23, у ствари, додатку овог броја, донеле су телеграме чачанских радника, у којима они захтевају увођење општег права гласа, увођење тајног, једнаког гласања, укидање пореског ограничења...

236. Досељавањем Велисава Јањића, абацијског радника, из Горачића, у Атеницу, нарочито његовим политичким радом, сељаци почињу да симпатизују социјалистичке идеје, а у марту 1905. године десет занатлија основало је земљорадничко занатлијску задругу „Свест“. Овај абацијски радник ширио је социјалистичке идеје на селу, као претеча политике ССДП о деловању у сеоским срединама, која је усвојена знатно касније. Опширније о овоме у: Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, „Непокорени — монографија Атенице и Кулиноваца“, Чачак, 1931, стр. 31, 48; М. Јаковљевић, „Правила задруге „Свест“, „Изворник“ — грађа Међуопштинског историјског архива 1, Чачак, 1984, стр. 43—66.

237. Идеје о федерацији народа на Балкану, у социјалдемократској фази живота и рада Косте Новаковића, срећемо и у периоду КПЈ, у коме Новаковић заузима важан положај. Очито је да идеје Светозара Марковића о балканској федерацији, посебно Д. Туцовића о „демократској федерацији слободних народа, укључујући ту и Македонију“, разрађује у студији из 1924. године: „Македонија Македонцима! Земља сељацима!“ као и бројним написима у листу „Балканска федерација“, који је излазио у Бечу крајем тридесетих година XX века.

238. „Радничке новине“, бр. 51, 29. април 1910.

239. Српски социјалдемократи нису се озбиљније бавили религијом, осим Д. Поповића, који је 1907. године критиковао појаве клерикализма у српском друштву (поводом написа теолога Чедо Марјановића). Душан Поповић се залагао за одвајање цркве и школе, а религија да буде приватна ствар човека. (Д. Поповић „Сабрана дела“, Београд, 1973, стр. 250, 252).

240. Прво женско радничко друштво „Свест“ основано је у Београду 1903. године, а везано је за име Стојанке Цанке Јовановић. Године 1910. основан је Секретаријат жена социјалдемократа. У Чачку, на организовању жена, доста успеха су постигле Милева Лазовић и Ковиљка Ђурић, што је и видљиво, с обзиром да их је у чланству месне организације ССДП, 1911. године, било чак 10, а то је велики успех, имајући у виду друштвени положај жене у то доба („Једнакост“, 25. мај 1911, стр. 74).

241. Месна организација ССДП у Чачку одржала је 3. јануара 1910. године, у кафани „Цар Лазар“, ванредну скупштину. („Радничке новине“ бр. 150, 19. децембар 1909).

242. „Радничке новине“, бр. 48, 24. април 1910.

243. Од 19. маја 1910. године Народна скупштина започела је дискусију о новом пројекту Закона о радњама „са извесним изменама на штету радника“. Отуда се овај збор радника у Чачку почетком маја солидарисхе са радничком класом Србије против доношења Закона о радњама. Ипак, Народна скупштина изгласала је 11 (24) јуна 1910. године, Закон о радњама, који је ступио на снагу 1 (14.) јула 1910.

244. „Радничке новине“, бр. 55, 8. мај 1910.

245. „Радничке новине“, бр. 67, 3. јун 1910.

246. Исто.

247. Поздравни телеграм Осмом конгресу упутили су и радници — социјалдемократи из Чачка: „Класно свесни пролетаријат преко свога 8 конгреса удариће темељ који ће радни народ довести ослобођењу. Живела социјална демократија — Милева и Таса; „Честитамо рад конгреса, живела социјална-демократија. — Груја Лукић, Војин Михаљковић, Милан Селаковић, Радомир Илић, Сава Стојановић, Мил. Стојановић“. („Радничке новине“, бр. 69, 10. јун 1910).

248. Како су извештавале „Радничке новине“ у броју 75, од 24. јуна 1910. године, социјалистичка организација у Чачку одржала је, у кафани „Цар

**ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИ
ПОКРЕТ У ЧАЧКУ ОД 1906. ДО 1910. ГОДИНЕ**

Лазар“, годишњу скупштину и изабрала нову управу: председник Милета Турчић, секретар Милева Лазовић, благајник Влада Борђевић и чланови — Радомир Ивановић и Срета Нешић. За чланове контроле изабрани су: Живан Николић, Милан Селаковић и Радомир Илић.

249. Д. Туцовић „Сабрана дела“, књига 5, Београд, 1980. стр. 69, табела: „Бројно стање варошких организација“.

250. „Радничке новине“, бр. 89, 27. јул 1910.

251. У Београду је, 4. децембра (21. новембра) 1910. године, одржан збор на коме је говорио Димитрије Туцовић на тему „Нови пројект Закона о штампи и радничко законодавство“ („Београдске новине“, Београд, бр. 318, 22. новембар 1910), а 22. (9). децембра 1910. године ССДП и Главни раднички савез објавили су меморандум, упућен Народној скупштини, у коме се захтева увођење општег права гласа и слобода штампе. („Радничке новине“, бр. 147, 9. децембар 1910).

252. Још 8 (21.) децембра 1910. године ГПУ се обратила месним организацијама ССДП са захтевом да уочи 12 (25.) децембра, када буде предавана Петиција за опште право гласа у Народној скупштини, „организују групе, појединце и пододборе да упуте телеграме Главној партијској управи још у суботу, у којима ће се придружити протесту нашим и подићи свој протест. Те бисмо телеграме читали пред Народном Скупштином, пред којом ћемо се дуже задржати.“ (АС, Збирка СДП, бр. 114).

253. Телеграме су упутили: Милан Селаковић, Владислав Борђевић, Радомир Ивановић, Милета Турчић, Јован и Драга Петровић, Марко Павловић и Живан Шволовић. („Радничке новине“, бр. 149, 14. децембар 1910).

254. И синдикални пододбори кројачких, берберских, дрводељских, кожарско-прерађивачких и млинарско-лекарских радника послали су телеграме у којима протестује против Закона о штампи, а захтева опште право гласа. („Радничке новине“, бр. 149, 14. децембар 1910).

255. Већ 23 (10.) новембра 1910. године у Народној скупштини прочитан је предлог социјалдемократског посланика Трише Кацлеровића, којим се тражи увођење општег права гласа („Стенографске белешке Народне скупштине“, XXIII, редовни састанци, Београд, 10. новембар 1910. година, стр. 2), а 25 (12.) децембра док су представници ССДП у Народној скупштини предавали петицију коју је потписало 18.000 грађана, пред Скупштином је демонстрирало 12.000 радника подржавајући ове захтеве. (М. Топаловић, „Хронологија радничког покрета...“, стр. 178).

256. Крајем децембра радници Чачка одржали су протестни збор против пројекта Закона о штампи и скупштинског пословника. Збору је присуствовало преко 200 радника, који су, након тога, манифестовали улицама града. („Радничке новине“, бр. 153, 25. децембар 1910).

257. Наведено дело, стр. 165.

LA CONDITION SOCIO-ÉCONOMIQUE DE LA CLASSE OUVRIÈRE ET LE
MOUVEMENT SOCIALISTE À ČAČAK DE 1906 À 1910

La fondation du Conseil syndical de Čačak en 1906 réunissant les fédérations de tailleurs de vêtements pour paysans, d'ouvriers produisant des opanques (chaussures des paysans serbes), de travailleurs du cuir, de métallurgistes, de charpentiers et les commissariats d'ouvriers du bâtiment et de mineurs, l'unité du mouvement syndical et du mouvement social-démocrate, en tant qu'ensemble du mouvement ouvrier de Čačak et de celui de la Serbie, tout cela exerça une forte influence sur la lutte du prolétariat. En effet, la condition socio-économique difficile de la classe ouvrière (le travail de plus de 16 heures par jour, les salaires bas et les mauvaises conditions de travail), accompagnée de la crise financière et de la disparition de nombreux métiers, ne manqua pas quand même de s'améliorer avec le temps, grâce à la lutte organisée des travailleurs.

Les nombreuses grèves, dont surtout celles de 1908 des ouvriers fabricant des opanques et celle de 1906 des ouvriers construisant la route à travers le défilé d'Ovčar-Kablar rencontrèrent un vaste écho en Serbie. A cause de la persécution des travailleurs, on vit arriver en 1908 à Čačak Dimitrije Tucović, personnage en vue du mouvement ouvrier serbe et, au cours de 1909, le Conseil syndical de Čačak fut un des plus nombreux et des mieux organisés de Serbie.

L'organisation syndicale locale tint, surtout en 1910, plusieurs réunions en vue du débat sur le suffrage universel, à propos de la Loi sur la presse. Mais, on revendiqua surtout une législation qui protégeât l'ouvrier et l'adoption de la Loi sur les entreprises. L'adoption de celle-ci à l'Assemblée Nationale vers le milieu de 1910 eut un grand retentissement parmi les ouvriers organisés de Čačak et des environs, ce qui inaugura une nouvelle étape de la lutte du prolétariat pour les meilleures conditions de vie et de travail, pour une meilleure condition sociale dans la société serbe des premières décennies du XXe siècle.